

TILSTANDSVURDERING AV
**RUINEN ETTER
ERKEBISPEGÅRDEN I
BERGEN**

STRANDGATEN 197b, 5004 BERGEN
GNR 165, BNR 402

Saksnr.: 200901811-9

Byantikvaren
2010

BERGEN KOMMUNE

Forsidebilde: Avdekking av murverket i Erkebispegårdens østre fløy i 1953-54
(foto: G. Fischer, Riksantikvarens arkiv).

BERGEN KOMMUNE
**BYRÅDSAVDELING FOR KLIMA,
 MILJØ OG BYUTVIKLING**

Saksnr: 200901811-9

Saksbehandler: HEMH
 Delarkiv: SARK-36

INNHold

1.	Sammendrag	s. 1
2.	Innledning.....	s. 3
3.	Målsetting.....	s. 4
4.	Metoder.....	s. 4
5.	Erkebispegårdens ruin i Bergen.....	s. 5
	5.1 Erkebispegården i middelalderen	s. 6
	5.2 Utvikling etter reformasjonen.....	s. 7
	5.3 Arkeologiske utgravinger og restaureringer.....	s. 11
	5.3.1 Funnmaterialet fra Erkebispegården.....	s. 12
	5.3.2 Innsamlet humanosteologisk materiale.....	s.12
	5.4 Erkebispegårdens bygningshistorikk.....	s. 14
	5.4.1 Rominndeling.....	s. 15
	5.4.2 Middelaldermurverket.....	s. 18
	5.5.5 Fundamentering.....	s.18
	5.5.6 Konservering og dokumentasjon på 1980-tallet.....	s.19
6.	Tilstandsvurdering - middelaldermurverket.....	s. 21
	6.1 Murene i i Nykirkens kjeller(Rom 11-17).....	s.21
	6.1.1 Østre langmur M3.....	s.22
	6.1.2 Skillemurer M13,M14,M23.....	s.24
	6.1.3 Skillemur M15.....	s. 26
	6.1.4 Skillemur M16.....	s. 27
	6.1.5 Skillemur M17.....	s. 28
	6.1.6 Skillemur M18.....	s. 29
	6.1.7 Skillemur M19.....	s. 31
	6.1.8 Skillemur M20.....	s. 32
	6.1.9 Nordre gavlmur.....	s. 33
	6.2 Murene under terrassen sør for kirken.....	s. 34
	6.2.1 Mur M9.....	s. 35
	6.2.2 Mur M3a.....	s. 36
	6.2.3 Mur M4.....	s. 39
	6.2.4 Mur M10.....	s. 40
	6.2.5 Mur M11.....	s. 41
	6.2.6 Mur M12.....	s. 43
	6.3 Etterreformatorisk murverk (murverk i Nykirken).....	s. 44
	6.3.1 Gravplater i ruinrommet.....	s. 44

7.	Teknisk tilstand i ruinrommet.....	s. 45
	7.1 Adkomst til ruinen.....	s. 45
	7.2 Fukt og temperaturmålinger.....	s. 45
	7.3 Betongdekket himling	s. 46
	7.4 Toppdekke i ruinrommene.....	s. 46
	7.5 Elektrisk anlegg og belysning.....	s. 47
	7.6 Dagens bruk av ruinen.....	s. 47
8.	Konklusjoner og forslag til konserveringstiltak.....	s. 49
	8.1 Sikring og konserveringstiltak.....	s. 49
	8.2 Bygningsmessige tiltak.....	s. 50
	8.3 Formidling.....	s. 50
	8.4 Skjøtselsplaner.....	s. 51
	8.5 Brannvern.....	s. 51
9.	Litteraturliste.....	s. 52
10.	Vedlegg.....	s. 53

1. Sammendrag

I følgende rapport gis en oversikt over ruinen etter Erkebispegården i Bergen (id. 95053¹) sin bygningshistorikk, konserveringshistorikk og murverkets registrerte tilstand i dag. På bakgrunn av en helhetlig vurdering oppsummeres tilstanden og det gis anbefalinger om tiltak for å sikre og beskytte kulturminnet mot nedbryting. Tilrådingene er basert på retningslinjer gitt fra Riksantikvaren, anbefalinger fra murere med erfaring fra sikring og konservering av middelaldermurverk og Bergen kommunes kulturminneforvaltning.

Middelaldermurverket som befinner seg i Nykirkens kjeller er generelt i god stand. De alvorligste skadene er registrert i murverket under terrassen på sørsiden av kirken. Dette er de eneste bevarte restene etter Erkebispegårdens sydlige fløy samt portrommet i anlegget. Her kan skadene oppsummeres på følgende måte:

- Vannlekkasjer fra tak og vegger har resultert i vannmettede murverk
- Opplosningstendenser i mørtel og pusslag som følge av fukt og saltutfellinger
- Store svingninger i temperatur og høy luftfuktighet (RF rundt 90-95 % inne i ruinrommene) har resultert i lite tilfredsstillende bevaringsforhold

For å sikre ruinen og hindre videre nedbryting av murverket gis følgende anbefalinger om tiltak for murverket i tilknytting til terrassen:

- Legging av vanntett membran over ruinrommene under terrassen
- Uttørking av murverket
- Utskifting av oppløste mørtelfuger og reparasjon av teglvanger
- Grundige mørtelanalyser
- Tiltak for å bedre inneklimate i ruinrommene

Det anbefales videre at det utarbeides skjøtels- og formidlingsplaner og at det utføres tekniske utbedringer i ruinrommene for å gi en bedre opplevelse av kulturminnet:

- Ny belysning i ruinrommene
- Maling av himling og gangramper
- Oppdatering av det elektriske anlegget
- Skilting
- Brannsikring

¹ Identitetsnummer i Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase

2. Innledning

På oppdrag fra Riksantikvaren har Bergen kommune ved Byantikvaren utarbeidet en tilstandsrapport for ruinene etter Erkebispegården i Bergen. Ruinen er fredet etter Kulturminnelovens § 4.

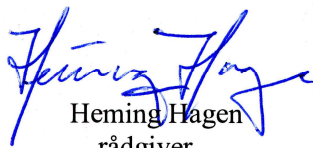
Erkebispegården i Bergen er en stor og imponerende middelalderruin med betydelig opplevelses- og kunnskapspotensial ved siden av å kunne spille en viktig rolle i synliggjøringen av Bergen som middelalderby. Forprosjektet inngår i Bergen kommune sin *Handlingsplan for håndtering av Bergens middelalderruiner* (Saksnr.: 200601697-25/61) og er en del av Riksantikvarens prosjekt: "*Bevaring av Ruiner fra middelalderen*".

Forprosjektet på Erkebispegårdens ruin har bestått i

- tilstandsanalyse,
- forslag til konservering og
- forslag til tilrettelegging av ruinene for en god formidling og skjøtsel

Byantikvaren er med i et nettverk knyttet til arbeidet med middelalderruiner. Vi takker for nyttige innspill til arbeidet fra Bergen kirkelige fellesting v/ Sverre Faugstad og Arvid Grindheim, Byggevedlikeholdsavdelingen i Bergen kommune v/ Rune Birkeland, murermester Terje Berner, Bergen Museum v/ Alf Tore Hommedal og mag.art. Ole Egil Eide. En spesiell takk til Siv Kristoffersen v/ Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger for tilsendt materiale og seniorrådgiver Inger-Marie Aicher Olsrud som har vært kontaktperson hos Riksantikvaren under forprosjektet. Vi har også hatt stor utbytte av fagdiskusjoner i nettverkene Nordisk kalkforum og Nordisk ruinseminar.

Siri Myrvoll
byantikvar

Heming Hagen
rådgiver

3. Målsetting

Målet med tilstandsrapporten har vært å utrede dagens tilstand for Erkebispegårdens ruin, og å foreslå tiltak som sikrer kulturminnet mot forfall slik at det kan gi videre grunnlag for bevaring, kunnskap og opplevelse. Tilstandsanalysen er basert på bygningshistorikk, konserveringshistorikk og feltstudie.

Ved siden av utredning av nåværende tilstand tar vurderingen sikte på å utrede tiltak som:

- sikrer ruinen mot skader og forfall,
- konserverer ruinens murer og gulv,
- tilrettelegger for publikum, slik at ruinen kan by på opplevelse og verdiskaping

4. Metoder

Arbeidet ble utført ved detaljgjennomgang av ruinen i felt hvor det ble foretatt en tilstandsvurdering av murverket. Under arbeidet er samtlige murliv i ruinen vurdert, beskrevet og fotodokumentert digitalt. Fotoene er tilgjengelige ved å kontakte forfatteren av tilstandsrapporten (heming.hagen@bergen.kommune.no). Halfdan Broch-Due har bidratt under fotograferingen i felt. Murer Arvid Grindheim fra Bergen Kirkelige fellesråd er konsultert på deler av murverket. Forsker Alf Tore Hommedal fra Bergen Museum har vært med på befaring og samlet inn humanosteologisk materiale fra ruinen.

Murverket er ikke detaljtegnet i denne undersøkelsen. Det henvises til fotogrammetriprosjektet på Erkebispegården i 2009, gjennomført av Marcin Gladki (marcin@past.com.pl) i regi av Riksantikvaren, for tegninger som er isolert fra fotomaterialet. Tegningene oppbevares elektronisk hos Riksantikvaren i Oslo og hos Byantikvaren i Bergen.

Det er foretatt litteraturstudie og arkivgjennomgang av ulike skriftlige kilder samt utgravingsdokumentasjon fra Erkebispegårdens ruin. Følgende arkiv er undersøkt:

- Byggesaksavdelingens arkiv, Bergen kommune
- Arkiv Bergen Museum, middelaldersamlingene
- Arkiv Riksantikvarens utgravningskontor (lagret samme sted som Bergen Museums)
- Riksantikvarens arkiv i Oslo

5. Erkebispegårdens ruin i Bergen

I Nykirkens (fig. 1) kjeller på Nordnes, langs vestsiden av Vågen i Bergen, finnes i dag den bevarte ruinen av erkebispens handels- og fyrstehus i middelalderen. Ruinen representerer et av seks kjente boliganlegg i middelalderens Norge som tilhørte erkebisen og bispene.

Erkestolens religiøse og administrative hovedsete lå ved Nidarosdomen i Trondheim. Selv om anlegget på Nordnes har fellestrekk med de øvrige bispeanleggene, skiller det seg ut ved sin funksjon da det primært fungerte som handelshus og representasjonsbolig. Erkebispegården i Bergen forfalt raskt etter at det kom over i Kronens eie ved reformasjonen. I 1618 ble Nykirken, som det første nye kirkebygg i Bergen siden middelalderen, reist over restene etter anlegget.

Fig 1. Nykirken på Nordnes slik den framstår i dag. Deler av murverket fra Erkebispegården er eksponert i terrassen bak telefonkiosken (foto: Byantikvaren 2009).

5.1 Erkebispegården i middelalderen

Kong Olav Kyrre har fått æren for å ha opprettet de første bispedømmer i Norge i andre halvdel av 1000-tallet (Noreide 2003:93). På denne tiden begynte biskopene å oppholde seg ved faste bispeseter med fastsatte grenser. I starten var det kongen som oppnevnte biskopene fra sin egen hird. Grunnleggelsen av erkesetet styrket kirken på en slik måte at den fra nå av ble noenlunde jevnsterk med kongemakten. De to samfunnsmaktene kjempet gjennom resten av middelalderen for å hevde egen posisjon (ibid.:98). De første bispesetene ble opprettet i Oslo, Nidaros og i Bergen. I Bergen var imidlertid situasjonen spesiell ettersom byen i starten kun fungerte som residens, mens Selja var det offisielle bispesete inntil det ble flyttet til Bergen i 1170 (Helle 1982:92).

Utover middelalderen ser det ut til at kongen og kirken til en viss grad delte landet mellom seg. Kirken ble den viktigste maktfaktor i Nidaros mens kongen, etter hvert som kongemakten ble mer stabil, fikk fastere tilholdssted i byene sør for Dovre, særlig i Bergen og Oslo (Noreide 2003). Bergens stadig sterkere stilling i høymiddelalderen førte til at erkebiskopen i Nidaros etter hvert så seg tjent med å etablere en egen befestet bolig og handelshus i byen. På dette tidspunktet, i andre halvdel av 1200-tallet, hadde Bergen utviklet seg til en stapelby og fjernhandelssentrum av europeisk betydning. Byen var i tillegg Norges politiske og administrative sentrum og et kirkelig tyngdepunkt. Erkestolens initiativ i Bergen hadde først og fremst sammenheng med institusjonens økonomiske stilling og ambisjoner. Inntektene som strømmet til byen fra de nordnorske eiendommene i form av fisk, ble stadig viktigere ved siden av kirkens regulære inntekter som tiende, landskyld, arv og gaver.

Erkebispegården ble oppført i to omganger på Strandsiden langs vestsiden av Vågen (fig. 2) i slutten av 1200- og begynnelsen av 1300-tallet. På grunn av det konfliktfylte forholdet mellom Konge og Kirke utover middelalderen har lokaliseringen, vis a vis kongsgården på Holmen, blitt oppfattet som et forsøk på maktdemonstrasjon fra Kirkens side (Helle 1982, Noreide 2003). Byggetomten lå på dette tidspunktet landlig til i et område som ikke ble regnet for å ligge innenfor byens grense. Nærmeste nabo til anlegget var antagelig bryggene og løene i tilknytning til Munkeliv kloster som lå på høyden like sør for gården. Det er usikkert hvorvidt grunnen, der gården ble oppført, opprinnelig var eid av Munkeliv kloster eller gitt av Kongen (Kristoffersen 1988).

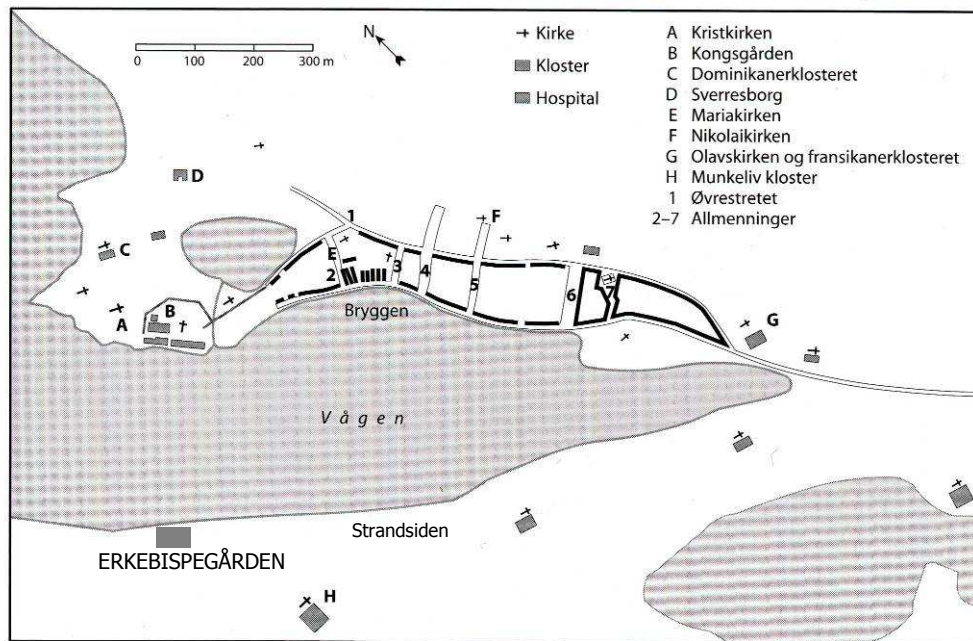

Fig 1. Fig.2. Plan over Vågen i Bergen omkring 1280 som viser at Erkebispegården lå landlig til på strandsiden et stykke utenfor datidens bygrense. Plasseringen, rett i synet på kongens anlegg på Holmen, er blitt tolket som en provokasjon fra Kirkens side (tilrettelagt illustrasjon fra Helle 2006:90).

Første gang Erkebispegården i Bergen nevnes i skriftlige kilder er i et diplom fra 1309 hvor gården omtales som erkebispens *sofn hærbyrgi* (Eide 1976:22). Erkebispegården omtales som en "gård" både i middelalderen og i etterreformatorisk tid. I denne sammenheng betyr "gård" det samme som "slott"; et sluttet avgrenset kompleks. Men i motsetning til kongens borger i middelalderen, hvor hele anlegget vanligvis var fanget opp innfor festningsverket, utgjorde bispegårdsanleggene en funksjonell enhet, sammen med den respektive domkirken som lå utenfor murene (Noreide 2003:134). Ettersom Erkebispegården i Bergen tilhørte erkestolen i Nidaros var det ikke en domkirke i tilknytting til anlegget. Biskopen i byen hadde sin egen bispegård på den andre siden av Vågen, på Holmen, hvor den lå i tilknytting til Store Kristkirke som da var domkirke.

5.2 Utvikling etter reformasjonen

Ved reformasjonen i 1536 ble alt kirkelig gods konfiskert og Erkebispegården kom over i Kronens hender. Dette innleder en periode hvor vedlikeholdet ble forsømt og gården forfalt. Anlegget gjennomgikk i århundrene framover mange endringer, delvis som resultat av branner. Bygningene fikk flere ulike eiere og ble benyttet til mange forskjellige formål. De gode steinkjellerne i anlegget ble imidlertid holdt i stand ved at de ble leid ut og benyttet som lagringsplass for varer. Erkebispegården fungerte i 1560- og 1570-årene som rådstue etter at Bergens rådhus i Vågsbunnen var ødelagt av brann.

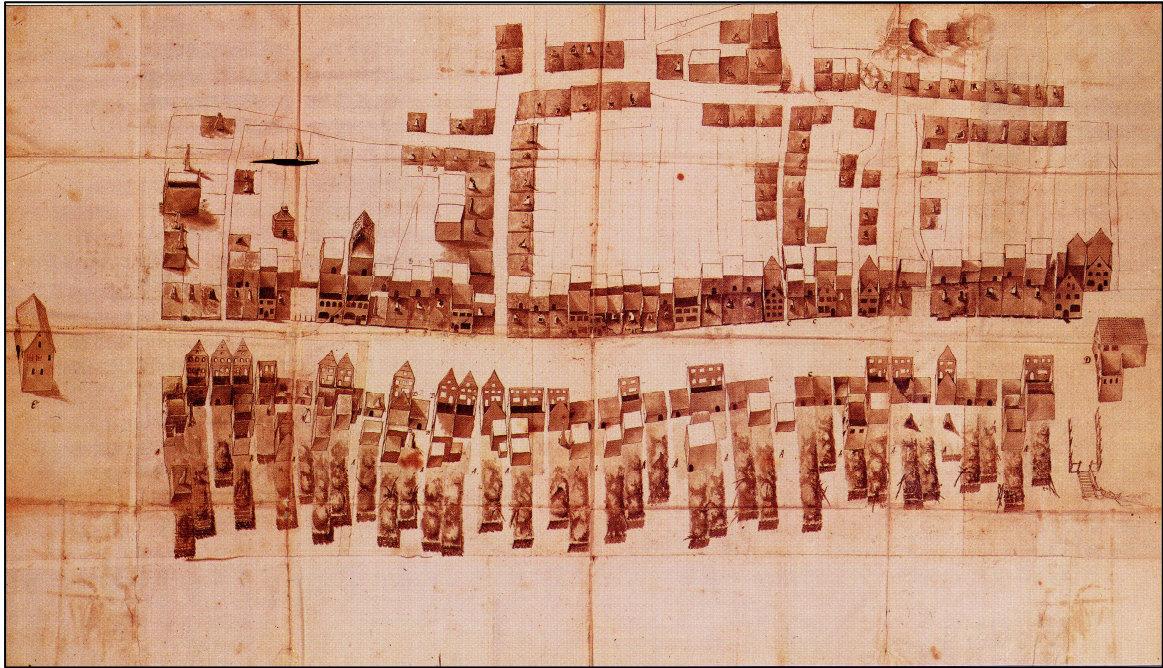

Fig 3. Tegningen viser strandsiden etter storbrannen i 1686. Husgavler, steinkjellerne og utbrente brygger langs Vågen. Nykirken og Erkebispegården med den utbrente østfløyen uten tak, helt til høyre i bildet. Østfløyen ble etter brannen revet og aldri bygget opp igjen (originaltegning i Riksarkivet).

I 1618 ble den nordre delen av anlegget avhendet til borgerne på Strandsiden og innredet til kirke som fikk navnet Nykirken. Kirken ble bygget som en enkel rektangulær steinbygning med kor og skip av samme bredde, og med samme orientering som Erkebispegårdens hovedfløy. Kjellerne i den søndre og østre fløyen ble på dette tidspunktet fremdeles brukt som lagerkjellere av ulike eiere. I 1644 ble andre etasje i den søndre delen av bygningen innredet til prestebolig. Den østre fløyen ned mot Vågen ble totalskadet av brann i 1686 og aldri bygget opp igjen (fig. 3).

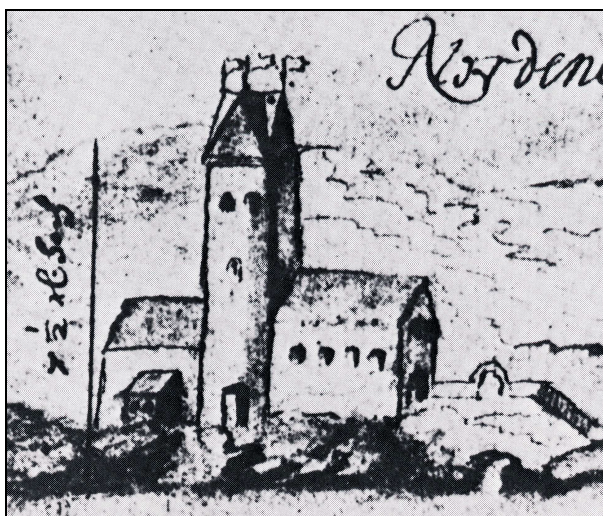

Fig 4. Detaljtegning av Nykirken fra et befestningskart fra før 1670. Sørfløyen til venstre, tårnet som på dette tidspunktet antagelig står over portrommet i Erkebispegården, og nordfløyen før utvidelsen (kilde: Lidèn 1983).

Fig 5. I 1883 lå fremdeles Nykirken med den gamle kirkegårds-muren like inntil sjøkanten langs Vågen. Sørfløyen er på dette tidspunktet revet. Tårnet er flyttet til senter av nordfløyen som er utvidet og tilføyet en tverrarm (kilde: Lidèn 1983).

Kjellerne i det som hadde vært Erkebispegårdens nordlige fløy ble i 1637 innredet til ett stort rom og tatt i bruk som gravkjeller, en funksjon som ble beholdt fram til 1805 da forbudet mot gravkjellere i kirker kom. I 1756 ble Nykirken totalskadet av brann på ny og det ble besluttet å rive hele anlegget og bygge en helt ny kirke. I denne prosessen forsvant mesteparten av restene etter middelalderens Erkebispegård. Tre kjellere i sørfløyen stod riktignok igjen noen år til men ble revet i 1872. De øvrige murene som stod igjen etter brannen i 1756, det vil si rester etter brorparten av grunnmurene i nordfløyen og kjellerrommene under terrassen på sørsiden av Nykirken, er bevart fram til i dag.

Fig 6. Nordnes med tårnet til Nykirken midt i bildet og Bergenhus festning på motsatt side av Vågen. Prospekt tegnet av J.F.L. Dreier, datert 1800. (kilde: Lidèn 1983)

En eksplosjonsulykke på Vågen i 1944 førte til at Nykirken over middelaldermurene ble totalskadet i brann. Etter brannen stod bare tomme murskall og gravkjellerne under kirkebygget igjen (fig 7). Kirken ble reist på ny og sto ferdig i 1956. I forbindelse med gjenreisningen ble bygningsarkeologiske undersøkelser og utgravinger på restene etter middelaldergården foretatt i flere omganger. Den nye Nykirken ble oppført som den gamle men fikk betonggulv over middelalderkjellerne, ny tårnhjelm og nytt spir etter opprinnelige tegninger fra 1756.

Fig 7. Nykirken ble sterkt skadet ved en eksplosjonsulykke i 1944. Restene av murene i erkebispegården ble da eksponert og på bildet ser en bredden til middelalderanlegget i forhold til kirkebygget over. Foto mot sør (foto: G. Fisher 1948).

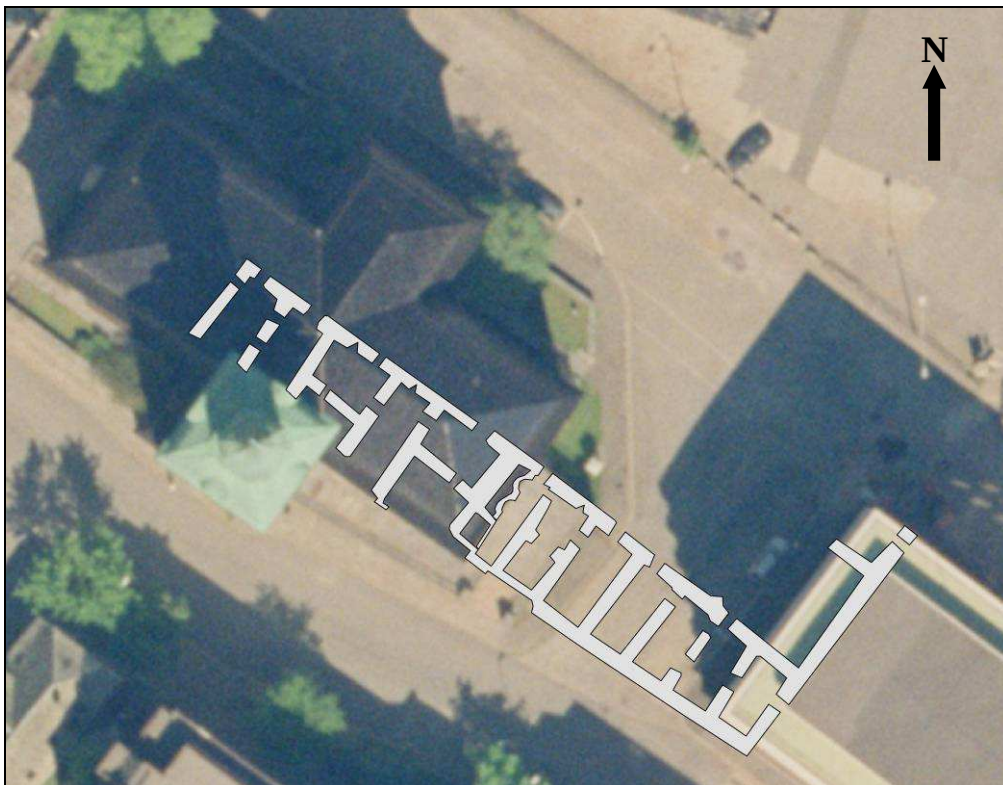

Fig 8. Flyfoto av Nykirken med lokalisering av de dokumenterte restene etter ruinen av Erkebispegården markert. Utenfor kirken i sør og øst er murene bevart i en halv meters høyde men under gateplan. Murene under bygningen til høyre i bildet er dokumentert men revet (tilrettelagt ortofoto, Bergen kommune 2009)

5.3 Arkeologiske utgravinger og restaureringer

Bygningsrestene fra Erkebispegården har blitt arkeologisk undersøkt og deler av murverket konserverert og restaurert i ulike omganger siden eksplosjonsulykken i 1944. Nedenfor (tabell 1) følger en skjematisk oversikt over de ulike tiltakene i ruinen fram til i dag.

Dato:	Ansvarlig:	Aktivitet:
1944	Gerhard Fischer	Det ble ført ettersyn med oppryddingsarbeidet etter brannen, og med oppføring av tilfluktsrom i to av gravkjellerne.
1945	Gerhard Fischer, Cato Enger	Utgravinger i ruinen under kirken. Den delen av Erkebispegården som inngår i kirken (rom R11-R17) ble totalgravd og resten av kirkens kjeller ble tømt for løsmasser. I det store rommet nord for Erkebispegården (rom 18) ble kulturlagene liggende for å illustrere terrenget hvor den første kirken ble bygget i 1622.
1947	Håkon Christie, Bernt Lange	Undersøkelser av murverket i den delen av ruinen som i dag ligger under Nykirken (rom R11-R17).
1948	Cato Enger	Supplerende undersøkelser på murverket og overvåking da betonggulvet over ruinen i Nykirken ble støpt.
1951	Cato Enger	Murverket i Erkebispegårdens sørflyøy ble funnet i gaten utenfor og sør for Nykirken under grøftegraving i forbindelse med nedlegging av vann- og kloakkledning.
1953-54	Håkon Christie, Gerhard Fisher	Utgravinger sør for Nykirken. Sørflyøyen av Erkebispegården (R3-R7) og deler av østflyøyen (R1, R2) blir avdekket og dokumentert. Etter utgravingen blir øverste del av murverket revet og gaten blir anlagt over murverket. Ca 50-70 cm av murene blir bevart under gatelegemet og murene blir markert i broleggingen.
1955	Håkon Christie, Cato Enger	Rommet (R19) under dagens tårnfot i Nykirken ble gravd ut og dokumentert. Det ble ikke dokumentert ned til steril undergrunn.
1957	Cato Enger	I forbindelse med bygging av Fylkesbåtanes sitt nybygg over ruinene i sør- og østflyøyen blir det foretatt undersøkelser i R1 - R3.
1975	Ole Egil Eide	Utarbeidet oversikt over materialet fra Erkebispegården basert på tidligere arkeologiske utgravinger.
1980-84	Siv Kristoffersen, Ole Egil Eide, Rangvald Tryti	Bygningsarkeologisk undersøkelser, dokumentasjon, murkonservering, delvis restaurering og mindre gravninger. Arbeidene er gjort rede for i en avhandling for magistergraden ved UiB (Kristoffersen 1984), samt en uferdig dokumentasjonsrapport som er arkivert på Bryggens museum.
2009	Marcin Gladki	Fotogrammetriprosjekt. Hele det tilgjengelige middelaldermurverket samt gravkjellerne dokumentert. Prosjekt i regi av Riksantikvaren.

Tabell 1. Oversikt over antikvariske tiltak som er gjort på Erkebispegårdens ruin i Bergen fram til i dag.

5.3.1 Funnmaterialet fra Erkebispegården

Av det arkeologiske materialet er det stående murverk og dokumentasjonen av tidligere utgravde murer som er den vesentlige kildekategorien om anlegget. Funn av gjenstander fra utgravingene, i den grad de er tatt vare på, er for en stor del regnet for å være påvist i dårlig kontekst. Ved undersøkelsene i 1940- og 1950-årene var prioriteringen å tømme ruinen for løsmasser og dokumentere murverket. Det var svært lite fokus på gjenstandsfunn (pers.med. Ole Egil Eide).

Funnmaterialet som ble tatt vare på befinner seg i middelaldersamligen ved Bergen museum under museumsnummer BRM 105. Det dreier seg hovedsakelig om fragmenter av blyglasert leirgods, saltglasert steintøy, uglasert gulvflis av tegl, porselen, krittpipefragmenter, glass og fajanse. Det er også funnet 16 mynter som stammer fra midten av 1600-tallet til midten av 1800-tallet (Kristoffersen 1984:179). En grundig gjennomgang av funnmaterialet, med en diskusjon hvor gjenstandsmaterialet blir relatert til arkeologisk kontekst, mangler.

5.3.2 Innsamlet humanosteologisk materiale

I en kasse i ruinrommet under kirken og løst i rommene under terrassen (R8-R10) lå humanosteologiske fragmenter samlet i kasser (fig 9) da denne undersøkelsen startet. Materialet ble samlet inn 22. juli 2009 av Alf Tore Hommedal fra Bergen museum, og magasinert ved Bergen Museum, De Naturhistoriske samlingene (Vedlegg 6).

Beinmaterialet er katalogisert av osteoarkeolog Katharina Lorvik under henholdsvis museumsnummer BMR 105/1425 (fra rommet under kirken) og BMR 108/1426 (fra rommene under terrassen). Skjelettmaterialet er vurdert som etterreformatorisk og knyttes til gravkjellerne i Nykirken. Gravkjellerne ble opprettet etter 1637. Det dreier seg hovedsakelig om fragmenter av ribbein, hodeskaller og skulderblad. Det var også noe dyrebein som ble kassert. Funnkonteksten for materialet er dårlig men det er sannsynlig at beinene er deponert i kjellerrommene. De kan således stamme både fra Nykirkens gravkjellere og fra kirkegården utenfor selve kirken.

Fig 9. Beinmaterialet fra rommene(R8-R10) under terrassen sør for Nykirken slik det lå da det ble samlet inn (foto: Byantikvaren 2009).

Fig 10. I ruinrommet under kirken lå skjelettrestene i en kasse under et gravkors da de ble samlet inn. Bein-fragmentene stammer trolig fra flere steder i ruinrommet (foto Byantikvaren 2009).

5.4 Erkebispegårdens bygningshistorikk

Erkebispegården i Bergen omtales i flere samtidige skriftlige kilder i middelalderen, men man får ifølge disse ikke noe klart inntrykk av anleggets form og dimensjoner. Det som likevel går fram er at det dreier seg om en stor murbygning med mer enn en etasje, og at det har vært et kapell i tilknytning til anlegget. Om kapellet, som omtales som et *Clemetskapell*, var en del av selve bygningen eller om det lå inntil er ikke entydig (Eide 1975:3). Siv Kristoffersen (1984) argumenterer for at kapellet har vært lokalisert i andre etasje i sørfløyen i bygningen.

Etter reformasjonen finnes det et forholdsvis omfattende skriftlig kildemateriale som omhandler transaksjoner i forbindelse med utleie, salg og avhendig av anlegget. Dette materialet gir indirekte noen indikasjoner om hvordan anlegget har artet seg i de foregående århundrene. Samlet sett gir de skriftlige kildene og det arkeologiske materialet et godt utgangspunkt for å si hvordan Erkebispegården må ha sett ut i middelalderen.

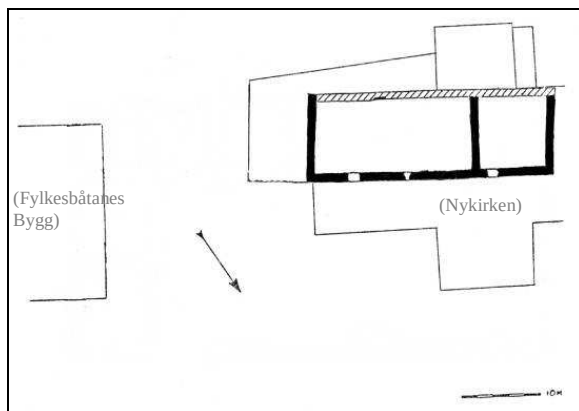

Fig 11. Grunnplan omkring 1280, Erkebispegårdens første fase. Bred heltrukket linje markerer dokumenterte murer i middelalderanlegget (kilde: Kristoffersen 1984).

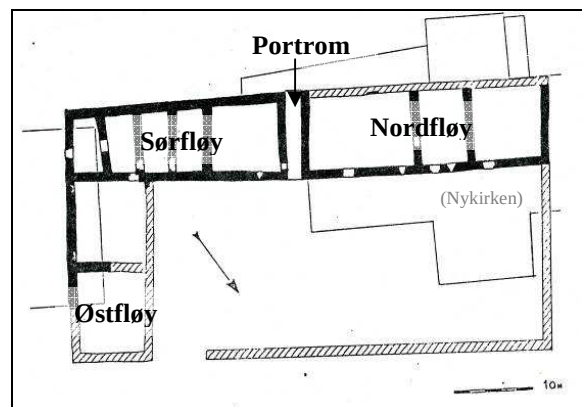

Fig 12. Begynnelsen av 1300-tallet. Nye fløyer mot sør og øst, og ringmurer mot Vågen. Hovedinngangen til anlegget var et portrom mellom nord- og sørfløyen (kilde: Kristoffersen 1984).

Kildene tyder på at ferdig utbygget (fig 12) var Erkebispegården en større murbygning i to etasjer med tre fløyer, hvelvede kjellere og ringmurer mot nord og øst. Hovedfløyen har ligget parallelt med stranden, hatt to etasjer og vært delt på midten av et portrom som har ført inn i en borggård. En fløy i sørøst har ligget vinkelrett på hovedfløyen og strakt seg ned til sjøen hvor den antagelig løp over i gårdens brygger langs Vågen. Fullt utbygget dreier det seg om et firkantet anlegg etter mønster av middelalderens europeiske fyrsteresidenser (Kristoffersen 1984). Bygningene har dannet sørlig og vestlig avgrensning av anlegget og inneholdt sal (hall), kapell, boligrom/oppholdsrom, lagerrom/varekjellere.

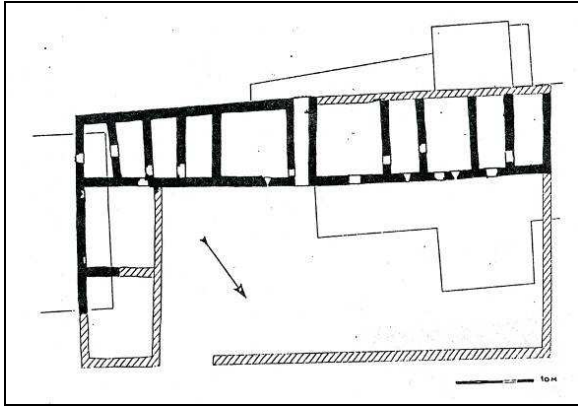

Fig 13. Rominndeling på 1400-tallet. Merk åpningen i ringmuren mot NØ, som var inngang mot gårdens brygger langs Vågen (kilde: Kristoffersen 1984).

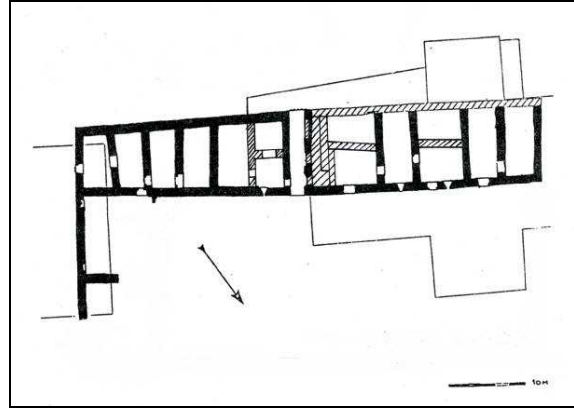

Fig 14. Dokumentert murverk i anlegget. Skraverte partier markerer bevarte murer som ikke tilhører middelalderanlegget men som er oppført senere (kilde: Kristoffersen 1984).

Samlet er bygningsstrukturen i tråd med fellestrekkene for de øvrige bispeanleggene underlagt erkebispesetet i Nidaros. Disse kjennetegnes av relativt firkantete anlegg med ringmurer. Bygningene har fulgt ytterkanten i firkanten, og ytterveggene i steinhusene dannet en del av anleggets ytre avgrensning (Noreide 2003:148).

5.4.1 Rominndelingen i middelalderruinen

Rominndelingen i anlegget slik det er bevart (fig. 15 - 17) er markert av ytre murer og bevarte skillemurer. Benevnelsene av rommene (R1-R19) i denne rapporten er hentet fra Siv Kristoffersens (1984) magisteravhandling om erkebispegården.

I sør- og østfløyen i anlegget er skillemurene og yttermurer (R1-R7) bevart i ca en halv meters høyde, begravd under gateplan. I ruinrommet under kirken (R8-R19, fig 18) er murene tilgjengelige og bevart i ulik grad. Rominndelingen er her markert av ca 1m høye skillemurer som tilhører ulike faser i anleggets historie. Flere av murene er konservert, sikret og delvis restaurert på 1980-tallet.

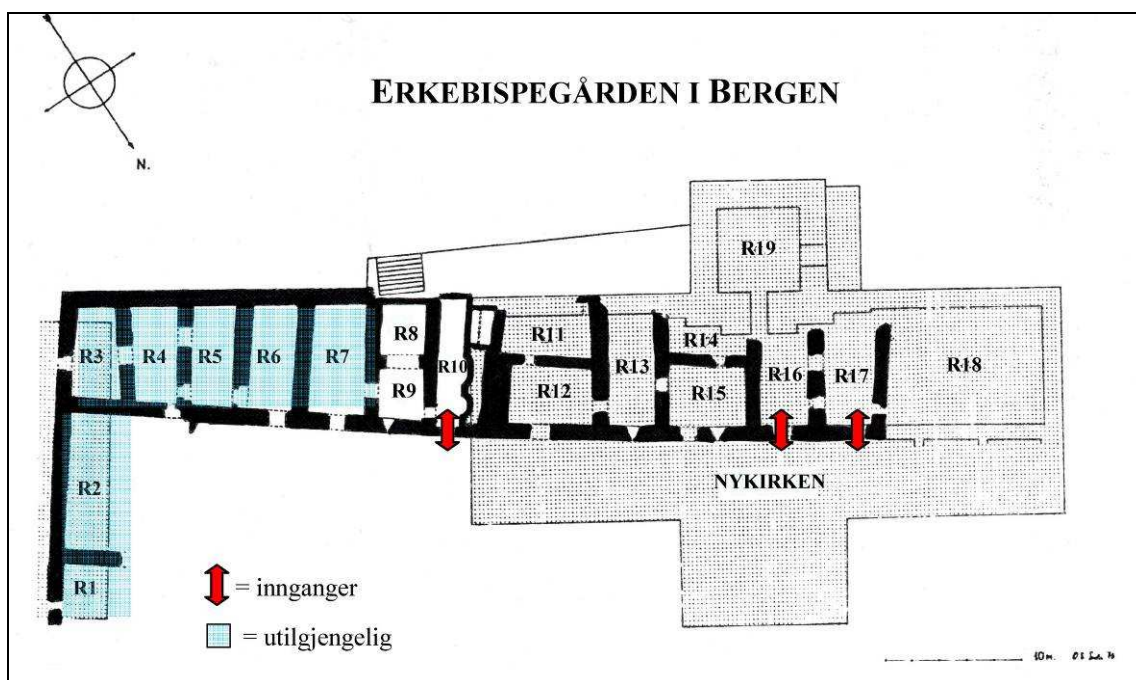

Fig 15. Bygningsrestene etter søndre og østlige fløy (markert med blått) i middelalderanlegget er i dag utilgjengelig under Strandgaten og Fylkesbåtanes bygg. Røde piler markerer dagens innganger til de bevarte murene i Nykirkens kjeller.

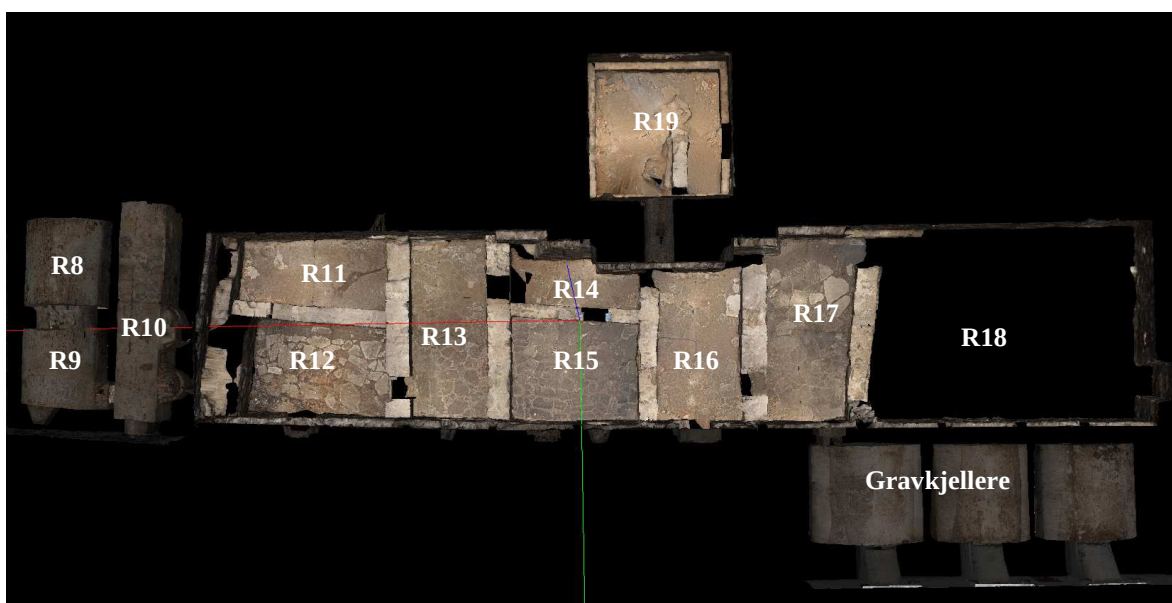

Fig 16. De tilgjengelige rommene i Erkebispegården. Rom 19 er dagens tårnfot i kirkebygget. Rom 18 og de tre rommene nede i høyre billedkant tilhører heller ikke middelalderanlegget men var gravkjellere i Nykirken (tilrettelagt illustrasjon fra fotogrammetriprosjektet, Marcin Gladki 2009).

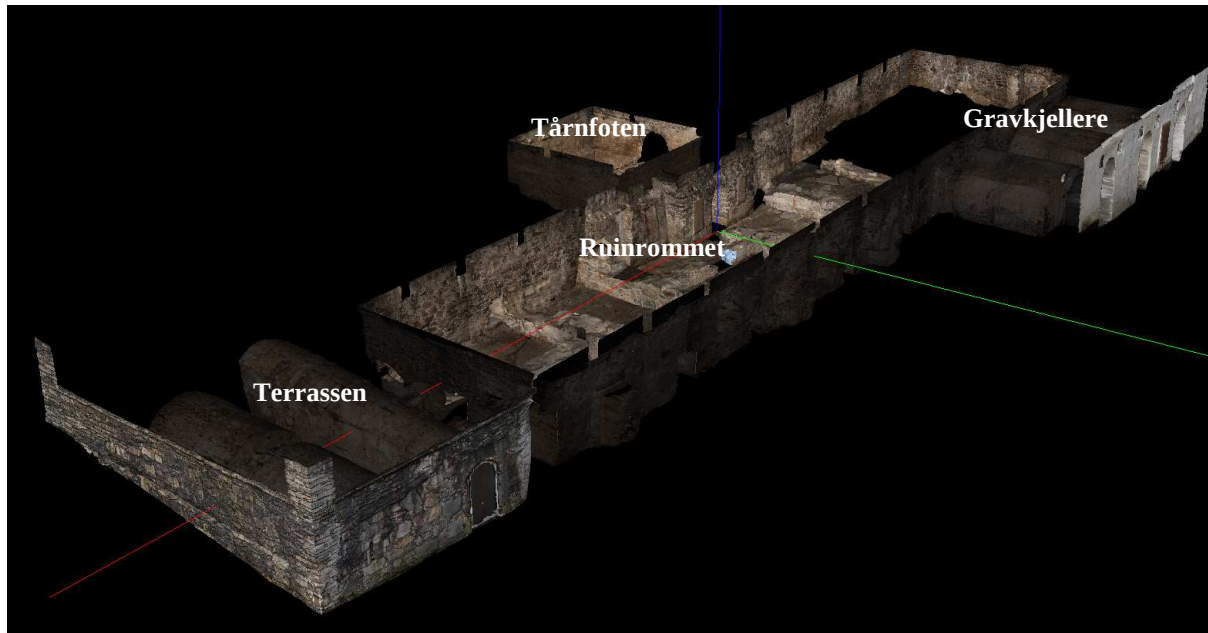

Fig 17. Perspektiv av ruinanlegget mot NV (illustrasjon fra fotogrammetriprosjektet, Marcin Gladki 2009).

Fig 18. Ruinrommet under kirken mot sør (foto: Byantikvaren 2009).

5.4.2 Middelaldermurverket

De bevarte murene i middelalderanlegget er ca 1m brede og består av bruddstein av hovedsakelig kalkstein og gneis. Murene er bygget som kistemurer hvor murkjernen er fylt med småstein og med kalkmørtel som bindemiddel. I de middelalderske murlivene står større irregulære steiner på høykant med rikelig av horisontal pinningstein mellom. I et forholdsvis regelmessig mønster er murene forsterket av at større steiner binder inn i kjernen i murverket. Murskiftene er ujevne men kan på større murflater følges. Enkelte steder er det registrert teglstein, særlig i forbindelse med vanger i åpninger. Selv om teglstein er sjelden i forhold til bruddstein, og antagelig i hovedsakelig er resultat av senere tilføyelser i dør- og vindusåpninger, ble det under konserveringen på 1980-tallet påvist teglstein inni kjernen av en mur (M21) fra bygningens tidligste fase (Kristoffersen 1984:36). En kan derfor regne med at det er benyttet teglstein i murverket allerede da anlegget ble oppført.

Samlet kan elementene i murverket karakteriseres som typisk *gotisk*. Gotisk murverk kjennetegnes av murlivene er preget av store steinflater på bustkløyven (naturlig liggeretning på høykant) med store mellomrom mellom steinene som gir behov for mye pinning, og forholdsvis ujevne mursjikt.

Murverket i Erkebispegården er typisk for den senere delen av middelalderen. I Bergen er det tidsmessig satt en bakre grense for gotisk murverk til andre halvpart av 1200-tallet (Kristoffersen 1984:31). I flere murbygninger som ble oppført i byen på denne tiden finnes tilsvarende murverk. Eksempler er tårnet i Domkirken og i deler av Julehallen og Fruerstuen på Bergenhus (ibid.:31).

5.4.3 Fundamentering

Vestre deler av middelalderbygningen ligger på fast fjell mens østre deler hviler på hard naturgrunn av leirblandet grus. Bergensleire som denne bunnmorenen blir kalt, anses som å være stabil og sikker fundamenteringsgrunn. Fundamentet i bygningen er tidligere undersøkt ved nordmuren (M21) og flere steder i den søndre del av bygningen (Kristoffersen 1984).

Det er i denne undersøkelsen ikke påvist sprekkdannelser i murverket som skyldes setninger og bevegelser i ruinen.

5.4.4 Konservering og dokumentasjon på 1980-tallet

Fram til 1980 var middelaldermurverket i ruinrommet under kirken i dårlig stand. Dette skyldtes generelt forfall, høy luftfuktighet og vannsig. Etter avtale med Riksantikvaren i 1980 ble det iverksatt tiltak for å bøte på skadene. I desember 1980 og januar 1981 ble ruinrommet ryddet for skrot, og murverket renses for oppløst mørtel, sand og jord. Løse steiner ble festet med kalkmørtel og på samtlige skillemurer ble det lagt på nye murkroner med kalkmørtel og stein. Ved enkelte murer er det i tillegg utført restaureringer hvor partier av murene delvis er rekonstruert.

For å drenere undergrunnen ble det også gravd flere mindre sjakter i undergrunnen (i rom R15, R16, R17, R18). I tillegg er det gravd en sjakt på utsiden av døråpningen til rommene under terrassen (se vedlegg 4 for oversikt over sjaktene).

Konserveringen og restaureringen ble foretatt av murermester Rangvald Tryti under tilsyn av arkeologene Siv Kristoffersen og Ole Egil Eide. Utgraving av sjakter i ruinrommet og dokumentasjon ble utført av Siv Kristoffersen. Utgravings- og restaureringsdokumentasjon med beskrivelser, foto og tegninger er arkivert i middelaldersamlingen på Bryggens Museum.

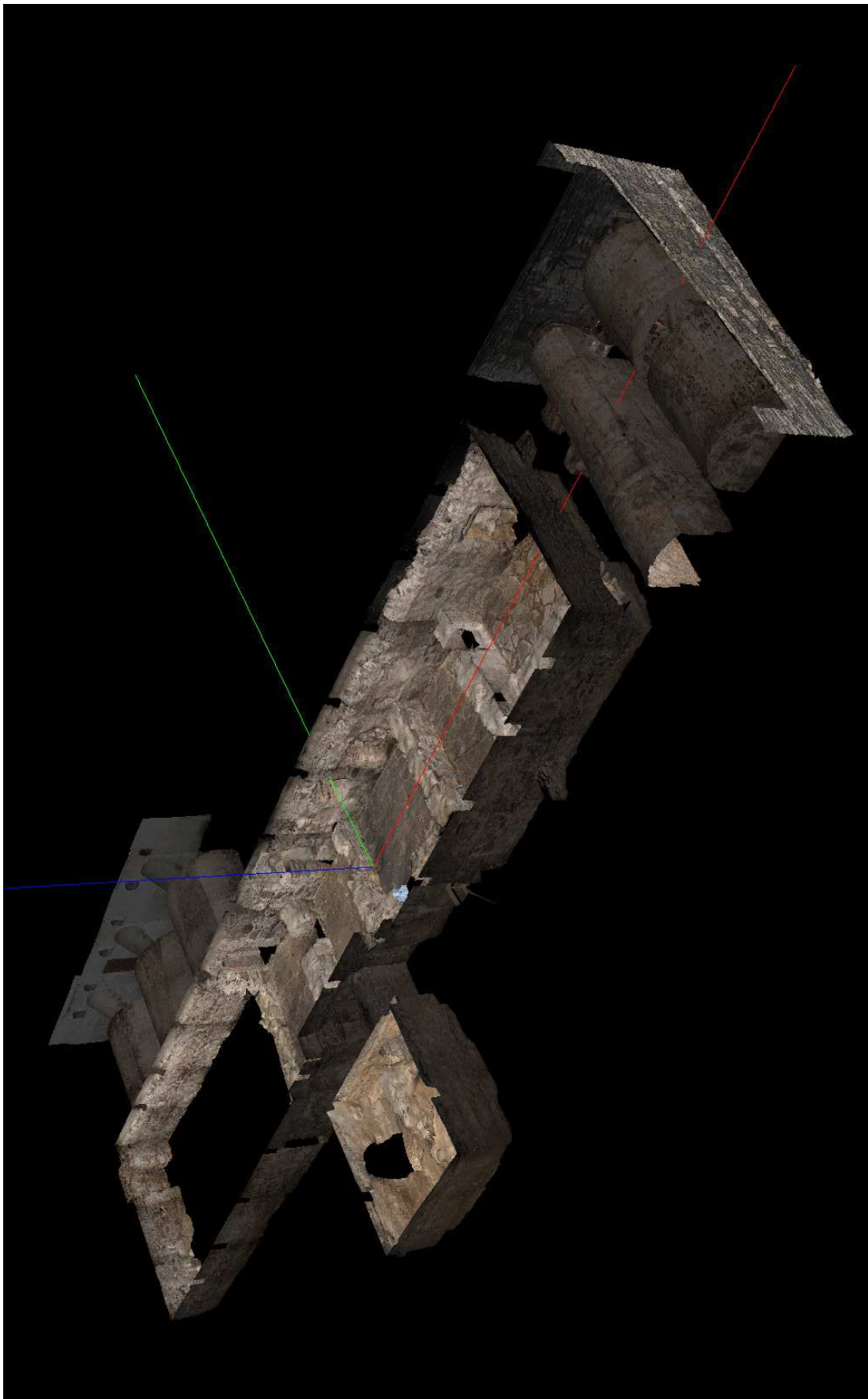

Fig 19. 3D-perspektiv av ruinanlegget mot NØ (illustrasjon fra fotogrammetriprosjektet, Marcin Gladki 2009).

6. Tilstandsvurdering - middelaldermurverket

Nedenfor følger en gjennomgang av definerte murparti i det bevarte middelaldermurverket. For å kunne beskrive tilstand og skadebilde på en sammenliknbar måte er omfang av skadebilde i murverket definert på en skala fra 0 til 3 (tabell 2). Skadebilde 0 definerer ubetydelige skader mens murverk med skadebilde 3 er i en kritisk tilstand hvor øyeblikkelige og omfattende tiltak må settes i verk for å hindre at kulturminnet skal gå tapt.

Skadebilde	Tiltaksnivå
0 - Ingen skader	Observasjon, kontroll, rutinemessig skjøtsel og vedlikehold.
1 - Små skader	Vedlikehold og regelmessig reparasjon av småskader.
2 - Middels store skader	Avgrensede konserveringstiltak utføres for å få ruinen opp på ordinært vedlikeholds nivå.
3 - Svært store skader	Omfattende konserveringsprogram for å redde ruinen fra full ødeleggelse.

Tabell 2. Tabellen er hentet fra Riksantikvarens Håndbok i Konservering av Ruiner fra Middelalder (Hygen 2003).

6.1 Murene i Nykirkens kjeller (Rom 11 - 17)

I gjennomgangen brukes murbenevnelser etter Kristoffersens (1984) magisteravhandling om Erkebispegården (fig 20, vedlegg 3).

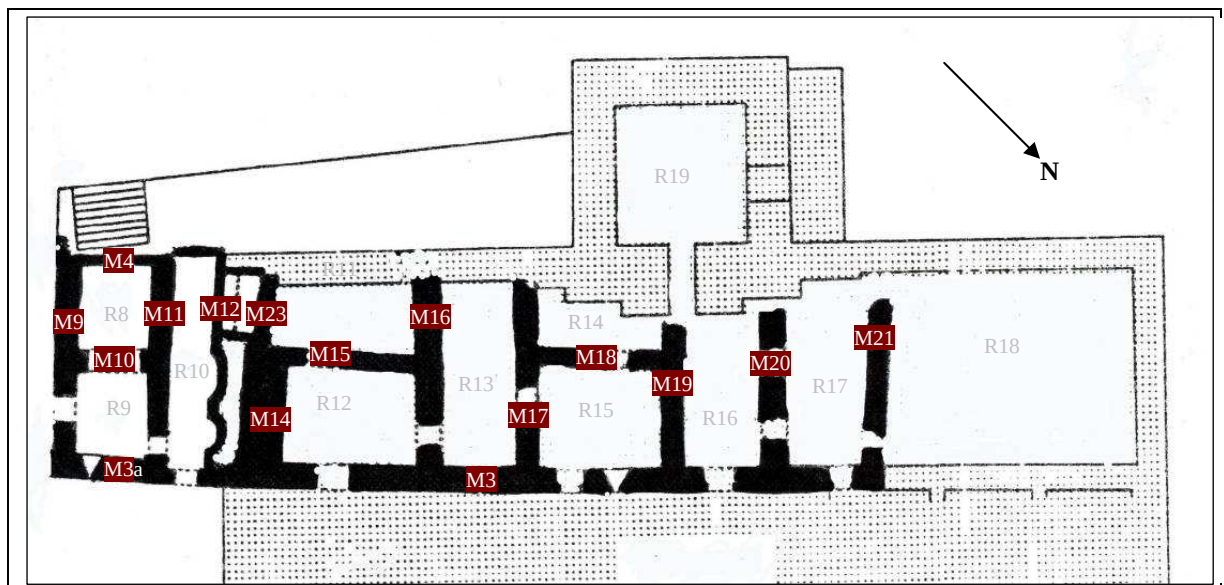

Fig 20. Oversikt over bevarte murer i middelalderanlegget, her markert med svart tykk linje. Murbenevnelserne er etter Kristoffersens (1984) magisteravhandling (tilrettelagt illustrasjon fra Kristoffersen 1984:10).

6.1.1 Østre langmur M3 - Skadebilde: 1

M3 er middelalderanleggets opprinnelige langmur i den nordre fløyen, mot øst. Muren er bevart i en høyde av ca 3m, og lengden er 28m. Under kirken er murens ytre liv kun synlig ved rom R15 og R16. Det synlige ytre murlivet er i god stand men skiller seg ut ved at det ble restaurert med lyse fuger av sement i 1948. Det øvrige av M3s ytre murliv er skjult av kalkpuss og inngår nå som skillevegger i kjellerrommene under kirken. Et mindre parti av M3's ytterliv i middelalderanleggets sørlige fløy, er synlig i terrassen utenfor R9 og R10 på utsiden av kirken (se paragraf 5.6.2 nedenfor).

M3's indre murliv (fig 21) er den største og best bevarte synlige murflaten i middelalderanlegget. Samlet utgjør murlivet ca 84 m². I deler av veggen, særlig øvre del, ble oppløst mørtel, jord og løse steiner rensset ut på 1980-tallet og enkelte fuger reparert. Det ble benyttet lysgrå kalkmørtel som gir de reparerte partiene et lysere inntrykk enn de øvrige kalkfugene i murverket.

Fig 21. Innerlivet til den østlige langveggen (M3) i middelalderanlegget. Å med nummer markerer åpninger i murverket. De lysere partiene, særlig høyt på veggen, er kalkfuger etter reparasjoner på 1980-tallet (tilrettelagt illustrasjon fra fotogrammetriprosjektet, Marcin Gladki 2009).

Ut fra innerlivet går fem skillemurer (M14, M16, M17, M19, M20), nordmuren (M21) og to murer i sør (M23, M14). Det er registrert fire døråpninger i veggen hvor to er gjenmurt (Å18, Å22) og to fremdeles er i bruk (Å25, Å28). I henholdsvis åpning Å18 og Å23 ble det i 1980-81 satt inn jernbjelker på oversiden for å hindre utrasing. Ved Å18 er det i tillegg lagt inn et teglskift over jernbjelken.

Murverket i innerlivet er i forholdsvis god stand, mye som følge av tidligere sikring og reparasjoner. Enkelte større steiner har avskallinger og løse partier i forbindelse med brannskader. Rundt flere dør- og vindusåpningene er det løs og sprukket teglstein. To

vertikale trebjelker som ble satt inn som sikring i den eldste døråpningen (Å18) på 80-tallet gir et noe uheldig visuelt inntrykk (fig 23).

Fig 21. Nordlig del av innerlivet i M3 med den yngste portalen i veggen (Å28). Den teglforete portalen er ikke middelaldersk. Portalen fører til en av gravkjellerne på østsiden av kirken (foto: Byantikvaren 2009).

Fig 23. Sørlig del av innerlivet i M3 med en gjenmurt døråpning (Å18). Døråpningen ble sikret med en jernbjelke og et skift med teglstein på 80-tallet (foto: Byantikvaren 2009).

6.1.2 Skillemur M13,M14, M23 - Skadebilde: 1

Kortveggen mot sør består i dag av rester etter tre ulike murer; M13, M14, M23 (fig 23, M13 er skjult bak M14). Denne delen av anlegget har vært utsatt for en rekke ombygginger, særlig da anlegget ble bygget om til kirke i 1622. Blant annet ble det gjort ombygginger i forbindelse med oppføring av tårnet i det kirkebygget, hvelving av taket, og i forbindelse med ombygging av rommene fra lager til gravkjellere og ved innsats av nisjer til fyrkjeler i 1870-årene. De synlige gjenværende murene mot sør tilhører altså ikke middelalderanlegget, noe som også går fram av murkarakteren.

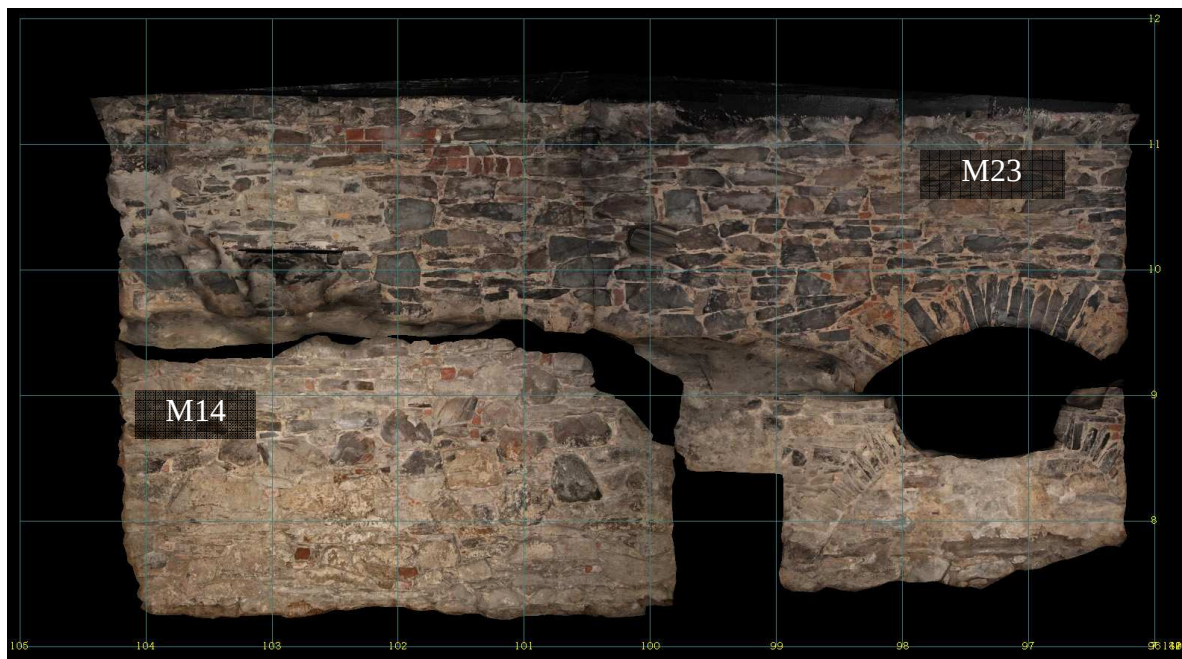

Fig 24. Kortveggen mot sør består av fragmenter av flere ulike murer. Lite som er bevart er middelaldermurverk. M14 og M23 er oppført etter reformasjonen i forbindelse med kirkebygget. M13 er skjult bak M14 (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

M14 (fig 25) er 4,4m lang og 2,2m høy og er oppført i forbindelse med hvelving av rom 12. Ytterlivet av muren er skjult inn mot M23. Innerlivet mot rom 12 har en annen karakter enn middelaldermurverket med gjennomgående mindre stein, ingen pinning og relativt mye teglstein. Murverket er i god stand.

Den bevarte M23 (fig 25) er nordmuren i den første Nykirkens tårnfot oppført i 1622 (Kristoffersen 1984:157). Også her er det benyttet mindre stein enn i middelaldermurverket, relativt mye tegl og ingen pinningstein. Muren har gjennomgått flere endringer og ombygginger. To rundbuede gjennomganger, hvorav den vestre er gjenmurt, har ført fra rom 10 til rom 11 i tårnfoten.

Fig 25. Innerlivet av M14. Muren er etterreformatorisk og er sannsynligvis oppført i forbindelse med hvelving av taket i rom 12 (foto: Byantikvaren 2009).

Fig 26. M23 med rundbuede gjennomganger. Muren er ikke en del av middelaldermurverket men er satt opp i forbindelse med tårnfoten i det første kirkebygget (foto: Byantikvaren 2009).

6.1.3 Skillemur M15 - Skadebilde: 0

Langsgående mur som skiller rom 11 og 12. Muren (fig 27) er ca 75-80cm bred og 6,95m lang inkl portalen. I østlig murliv inn mot rom 11 er muren ca 75 cm høy. I rom 12 er det et høyere gulvnivå som måler opp til ca 50cm. Det er vanskelig å få full oversikt over detaljene i murverket på grunn av et grått kalkpusslag (fig 28) som dekker godt, særlig i østlig murliv. Det synes imidlertid å være brukt noe mindre pinningstein i M15 enn i de øvrige murene. Teglforet portal (Å17) i sør, med anslag inn mot rom 12.

Muren tilhører ikke middelalderanlegget. Antagelig dreier det seg om en mur som ble satt opp primært for støtte i forbindelse med hvelving av tak i det første kirkebygget til Nykirken (Kristoffersen 1984). Kronen på murverket er restaurert med kalkmørtel og muren er i god stand.

Fig 27. Østre murliv i M15 med portal (Å17) som fører inn i rom 12 (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

Fig 28. Parti av østre murliv i M15. Merk det kraftige pusslaget og teglforingen i portalen (Å17) som fører inn i rom 12 (foto: Byantikvaren 2009).

6.1.4 Skillemur M16 - Skadebilde: 0

Muren (fig 29) skiller rom 13 fra rom 11 og 12. Den er ca 1,1m bred, 8,2m lang og høyden er fra ca 1,2m i øst til 35cm i vest. M16 er dekket av et tykt, lysgrått pusslag (fig 30) slik at detaljer i murverket er problematisk å gjøre rede for. En portal (Å19) i østre del av muren har foring med teglstein. En gangbro av tre går i dag gjennom åpningen. I vestre del av muren, i murlivet mot sør, er det eksponert et parti uten puss men området er for lite til å gi representativ informasjon om murkarakteren til resten av muren. Murkronen ble rensset under restaureringsarbeider på 1980-tallet og ny krone med kalkmørtel ble lagt på. Det ble også foretatt restaurering av vestre del av søndre murliv da dette partiet var i særlig dårlig stand. Muren er oppført i forbindelse med hvelving av taket og fremstår i dag som i god stand.

Fig 29. Nordre murliv i M16 med teglforet portal (Å17) som fører inn i rom 12 (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

Fig 30. Restene etter et tykt pusslag på nordre murliv i M16 fører til at detaljer i murverket er skjult (foto: Byantikvaren 2009).

Fra et punkt vest i muren (fig 31), fra under søndre murliv inn i rom 11, er det et forholdsvis kraftig vannsig på våte dager. Vannsiget kommer utenfra fra gateplan over ruinrommet mot vest. Fukten absorberes vanligvis opp i jordgulvet i rom 11 og antas ikke å skade murverket på nevneverdig måte.

Fig 31. Vannsig fra under murverket i M16 absorberes i undergrunnen i rom 11 (foto: Byantikvaren 2009).

6.1.5 Skillemur M17 - Skadebilde: 0

Muren (fig 32) er ca 8,3m lang, 1,1m høy og 105cm bred. Kronen som er forholdsvis jevn er restaurert med kalkmørtel. Omtrent midt på muren er det en gjenmurt døråpning (Å21) med synlige rester etter en teglvange i sørlig murliv (fig 33). Vangen består av seks skift med enkle bindere. Åpningen kan også konstateres i nordre murliv men her er det ikke rester etter teglstein. Murverket er typisk gotisk og korresponderer med resten av middelaldermurverket. Ettersom M17 ikke har forband med M3 er den antagelig ikke oppført i første fase, men antas å tilhøre en senere rominndeling i middelalderbygningen (Kristoffersen 1984).

Murkronen er restaurert og murverket er i god stand. Det er laget en gangbro av tre over muren i vest for å få tilgang mellom rom 13 og 14.

Fig 32. Nordre murliv i M17 fotografert fra rom 15 (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

Fig 33. Østlig del av søndre murliv i M17. Merk teglsteinen midt i bildet som stammer fra en gjenmurt portal i skilleveggen (foto: Byantikvaren 2009).

6.1.6 Skillemur M18 - Skadebilde: 0

Muren (fig 34) skiller rom 14 og 15 er ca 5,9m lang, opp til 70cm høy og ca 65cm bred.

Muren er altså noe smalere enn det øvrige murverket og har i likhet med M15 vært oppført for å støtte hvelving av taket. Muren er altså trolig etterreformatorisk og tilhører ikke middelalderanlegget. For øvrig er murkarakteren forholdsvis lik det øvrige murverket men med noe mindre bruk av pinningsstein. Muren er delvis dekket av et tykt grått pusslag og har en teglforet portal (Å24) midt i muren med anslag i østre murliv (fig 35).

Murkronen er tidligere restaurert i 1980 med kalkmørtel. Ved en feiltagelse ble tre teglstein som ble funnet løst i kjelleren murt inn i kronen på muren. Muren er i god stand.

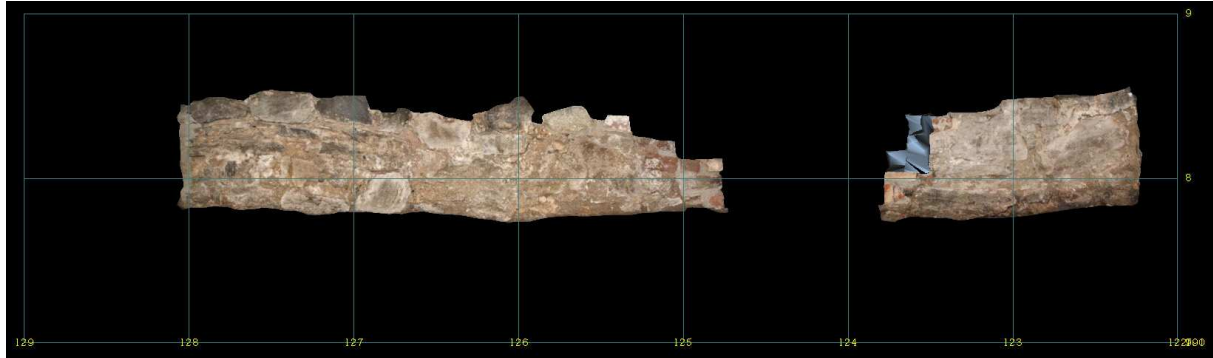

Fig 34. Østre murliv i M18 (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

Fig 35. Portalen i M18 er foret med teglstein. Bildet viser sørlig vange i portalen (foto: Byantikvaren 2009).

6.1.7 Skillemur M19 - Skadebilde: 1

M19 (fig 36) er ca 6,2m lang, 75-90cm høy og ca 65cm bred. Murverket har lik gotisk karakter som middelalderanleggets østlige langmur M3 med store bruddstein som binder inn i murverket og rikelig med horisontal pinning. M19 har også forband med M3 og dette indikerer at det dreier seg om en skillemur oppført i den tidligste fasen, antagelig den eldste skillemuren i anlegget (Kristoffersen 1984). Nordre murliv er i vest delvis dekket av et grått pusslag som skjuler detaljer i murverket (fig 37). Det søndre murlivet har ikke pusslag. Ved siden av at murkronen er rensset og påført ny kalkmørtel ble hele søndre murliv og deler av nordre liv restaurert på 1980-tallet.

Skillemuren er i god stand.

Fig 36. Nordre murliv i M19 (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

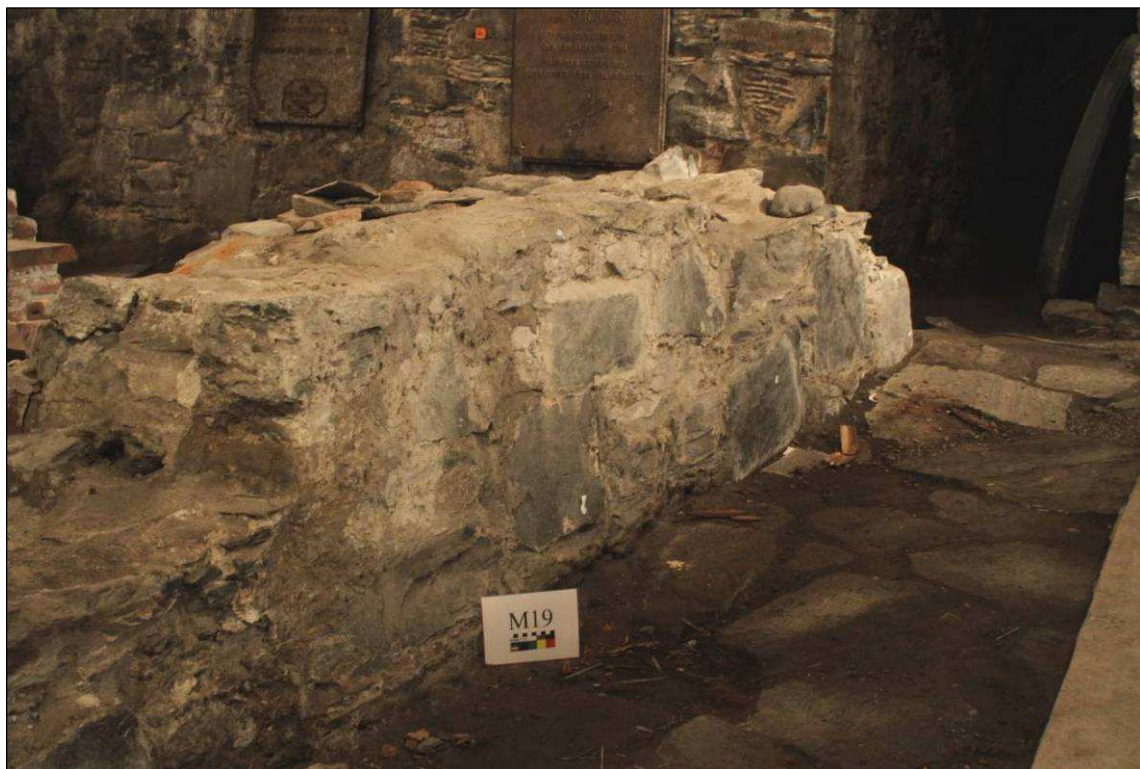

Fig 37. Sørlig parti av M19 med pussdekket nordlig murliv. Murkronen er restaurert (foto: Byantikvaren 2009).

6.1.8 Skillemur M20 - Skadebilde: 1

Mur M20 (fig 38) skiller rom 14 og 15 er ca 7,3m lang, opp til 85cm høy og ca 1,15m bred. I vestlig del er det en teglforet portal med innslag mot sør. Teglvangene ble restaurert i 1980. Hele muren, både nordlig og sørlig murliv er dekket av et tykt grått kalkpusslag som skjuler detaljer murverket og pinningen. Flere forhold viser at muren er sekundær i forhold til de eldste murene i anlegget og i likhet med M16 er muren antagelig oppført i forbindelse med hvelving av taket (Kristoffersen 1984:68).

Muren fremstår i dag som i god stand.

Fig 38. Søndre murliv i M20 med teglforet portal (Å26) i østre del, med innslag mot sør (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

Fig 39. Nordlig parti av M20 med pussdekket nordlig murliv og teglforet portal til venstre. Portalen ble restaurert på 1980-tallet (foto: Byantikvaren 2009).

6.1.9 Nordre gavlmur M21 - Skadebilde: 0

M21 (fig 40) er den opprinnelige nordre gavlmuren i middelalderanlegget. Muren har forband med M3 opp til nåværende takhøyde og er dermed oppført samtidig med denne. Det er tidligere påvist teglstein i murkjernen, noe som støtter en antagelse om at det er brukt tegl i bygningen ved oppførelsen (Kristoffersen 1984). Muren er ca 1m bred og 7,2m lang og fra 0,2 til 2,4m høy ved langveggen (M3) i øst. Svært lite var bevart av muren i 1980 slik at det ble besluttet å mure opp to skift med kalkmørtel som bindemiddel. Det meste av murverket i M21 som i dag er synlig er altså restaurert (fig 41).

De bevarte og restaurerte delene av muren framstår som i god stand.

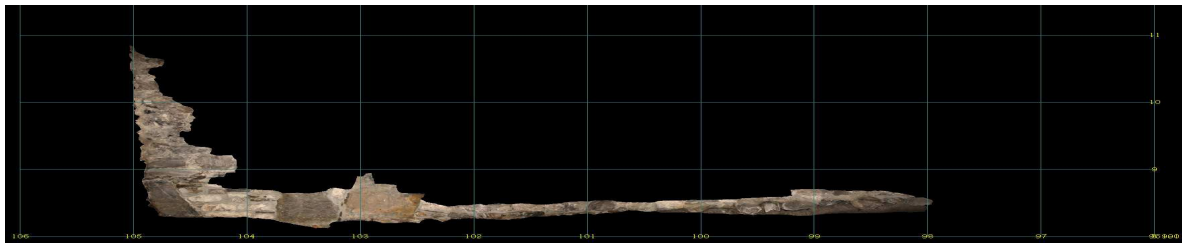

Fig 40. Nordre murliv i M21 slik den fremstår i dag. Muren som er rester etter nordre gavlmur i den tidligste fasen i middelalderanlegget ble restaurert kraftig på 1980-tallet (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

Fig 41. Indre murliv av M21 fotografert mot N (foto: Byantikvaren 2009).

6.2 Murene under terrassen mot sør (Rom 8 - 10)

Terrassen på Nykirkens sørside (fig 42) ble bygget i 1859. Deler av de gamle murene ble da revet og taket over ruinrom 8-10 ble planert ut. Det ble lagt et toppdekket av rektangulære kanthuggede heller og enkelte gravplater av stein. I tillegg ble det oppførte en trapp fra Strandgaten og et smijernsgjerde rundt terrassekanten. Terrassen fører i dag til den sørlige inngangen i Nykirken.

Deler av murverket i terrassen består av originalt bevart middelaldermurverk. Rom 10 var Erkebispegårdens hovedinngang og portrom med adgang inn til gårdsplassen i middelalderanlegget, mens rom 8 og 9 blant annet fungerte som lagerrom i nordlig del av sørfløyen (fig 43). Alle rommene har hvelvete tak men disse er etterreformatoriske. I dag går en av kirkens to hovedinnganger over terrassen.

På utsiden, sør for terrassen er Erkebispegårdens sørlige fløy markert med brostein i gaten. Markeringen er imidlertid svært utydelig og kan ikke sies å fungere etter hensikten.

Terrassedekket er i dag på ingen måte vanntett og fuktighet trekker ned i middelaldermurverket under. Ved mye nedbør renner vann langs innerlivet i ruinrommene og murene antas å magasinere mye vann. Luftfuktigheten i ruinrommene er konstant høy (RF 80-95 %) og temperaturen i ruinrommene varierer i forhold til uteklimaet i mye større grad enn i ruinrommet under kirken.

Ruinrommene under terrassen er i dag ryddet men da denne undersøkelsen ble innledet var rommene fulle av skrot og avfall. Antagelig har rommene i perioder blitt benyttet til overnatting og opphold av noen av byens løse fugler.

Fig 42. Terrassen på Nykirkens sørside fotografert mot NØ (foto: Byantikvaren 2009).

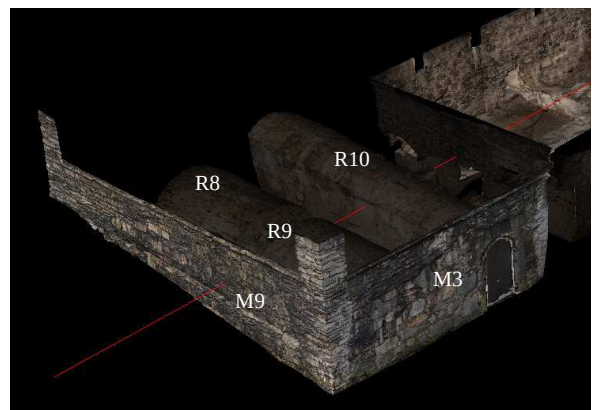

Fig 43. 3D perspektiv av terrassen mot vest med mur- og rombenevnelser (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

6.2.1 Mur M9 - Skadebilde: 2

Deler av M9 er i dag bevart. Murverket er imidlertid ikke en del av middelalderanlegget men antagelig oppført på 1600- eller 1700-tallet (Kristoffersen 1984:157). I ytterlivet er murkarakteren lite enhetlig med bruk av mye forskjellig størrelse på stein og med delvis uregelmessige skift (fig 44). De er murt en horisontal avsats øst i veggen langs nedre del. Ytterlivet i M9 er restaurert på 1950-tallet og det er benyttet sement (sementholdig mørtel?) i murfugene. Tilstanden til murverket i ytterlivet er relativt dårlig med sprukne fuger og begroing (fig 45).

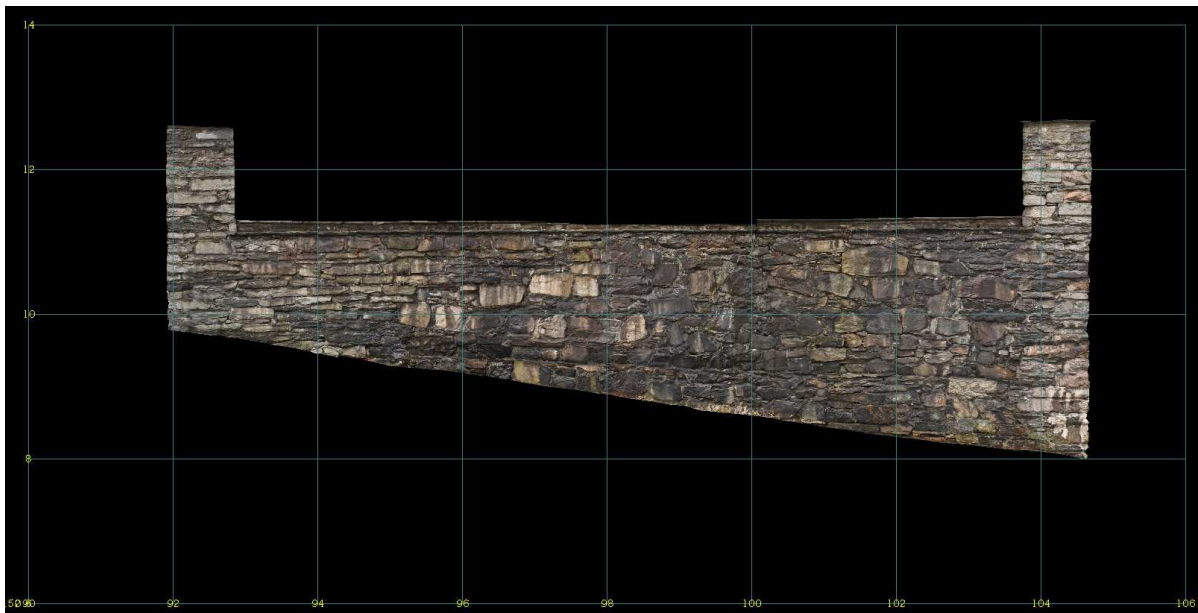

Fig 44. Ytre murliv i M9 (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

Fig 45. Ytterlivet i M9 er preget av begroing og sprukne sementfuger (foto: Byantikvaren 2009).

Innerlivet i M9 (fig 46) er dekket av et relativt tykt pusslag slik at murkarakteren delvis er skjult. Muren er delt på midten av en skillevegg (M10) mellom rom 8 og 9. Disse rommene

har i likhet med rom 10, hvelvet tak. En gjenmurt rundbuet døråpning/portal (Å12, fig 46) er tydelig i muren i rom 9. Gul teglstein i portalvangene antyder at åpningen ikke er middelaldersk men er samtidig med oppføringen av muren på 16- eller 1700-tallet (Kristoffersen 1984). Murverket er konstant fuktig og på regnfulle dager er det betydelig vanninntrengning og kondens langs veggene. Flere steder i muren er det tydelige saltutfellinger og løs kalkpuss som følge av fukt og vanninntrengning.

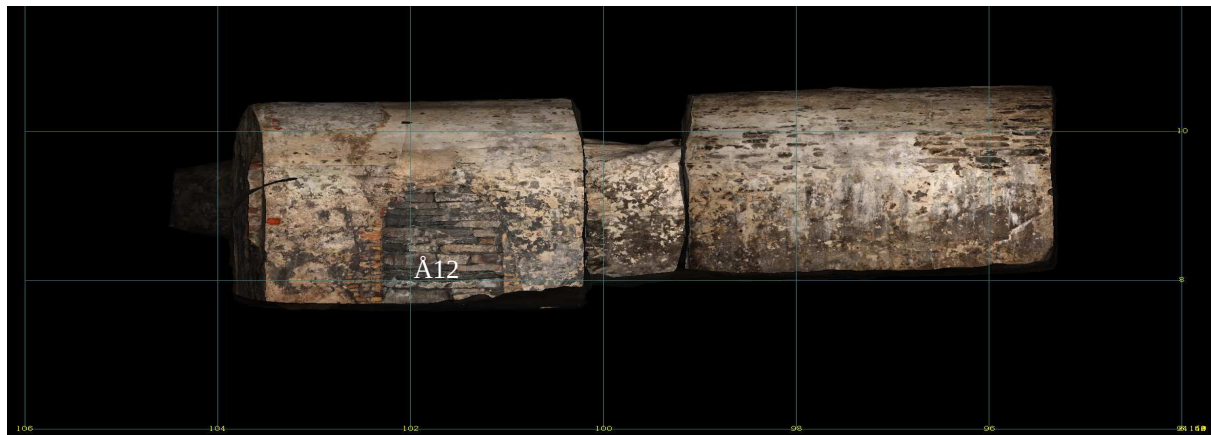

Fig 46. Innerlivet i M9 med gjenmurt portal (Å12) mot sør (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

6.2.2 Mur M3a - Skadebilde: 2

Østlig mur (M3a) i terrassen, ned mot Vågen, tilsvarer nordlig del av sørfløyen i Erkebispegården. Den er oppført på 1300-tallet og således noe yngre enn murverket (langmuren M3) under kirken. Muren er forholdsvis kraftig restaurert, særlig de øvre partiene, men det er bevart originale partier midt på muren (fig 47) som har likheter med det øvrige middelaldermurverket under kirken.

Fig 47. Ytterlivet i terrassen mot øst (M3a) med deler av middelaldermurverk, spissbuet vindusåpning (Å14) og døråpning (Å16) inn til rom 10. Rom 10 var hovedinngang og portrom i middelalderanlegget (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

Middelaldermurverket i ytterlivet er preget av store steinflater med stein liggende på bustkløyven, men med mindre bruk av horisontal pinningstein enn det øvrige murverket. Murfugene er restaurert med sement (sementholdig mørtel?) og stedvis i dårlig forfatning. Det er begroing enkelte steder i fugene.

I muren er det bevart en middelaldersk spissbuet

vindusåpning (Å14) med klebersteininnfatning (fig 48) som fører inn til rom 9. Innvending har vindusåpningen smyg og vanger av teglstein. Teglforingen i søndre del er i dårlig forfatning. Det er ingen beskyttelse i

vindusåpningen. I dag er det provisorisk stablet teglstein i smyget foran åpningen på innsiden for å hindre at det kastes skrot inn i rommet fra utsiden, noe som tidligere har vært et problem.

Den eneste inngangen til rommene under terrassen går gjennom en rundbuet portal (Å16). Portalen har teglvanger og det er satt inn en jerndør. Portalen er trolig satt opp i forbindelse med lukking av portrommet tidlig i etterreformatorsk tid. Teglvangen over døren i rundbuen i ytterlivet er i dårlig stand og flere teglstein har rast ut (fig 49).

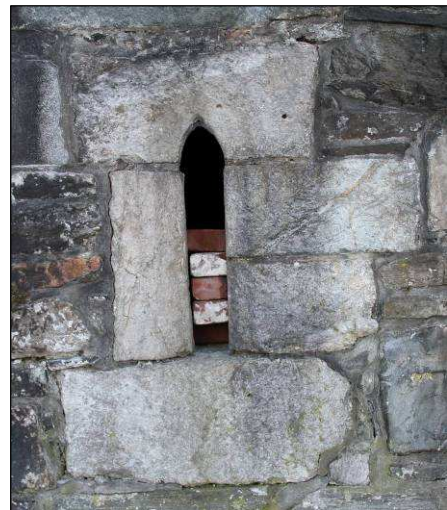

Fig 48. Vindusåpning Å14 er et middelaldersk skråsmyg med innfatning av kleberstein i ytre liv (foto: Byantikvaren 2009).

Fig 49. Teglforingen i rundbuen over portalen (Å16) er i dårlig stand (foto: Byantikvaren 2009).

Innerlivet av M3a i rom 9 er dekket av et tykt grågult pusslag som skjuler detaljer i murverket. Det er saltutfellinger og relativt fuktig pussoverflate.

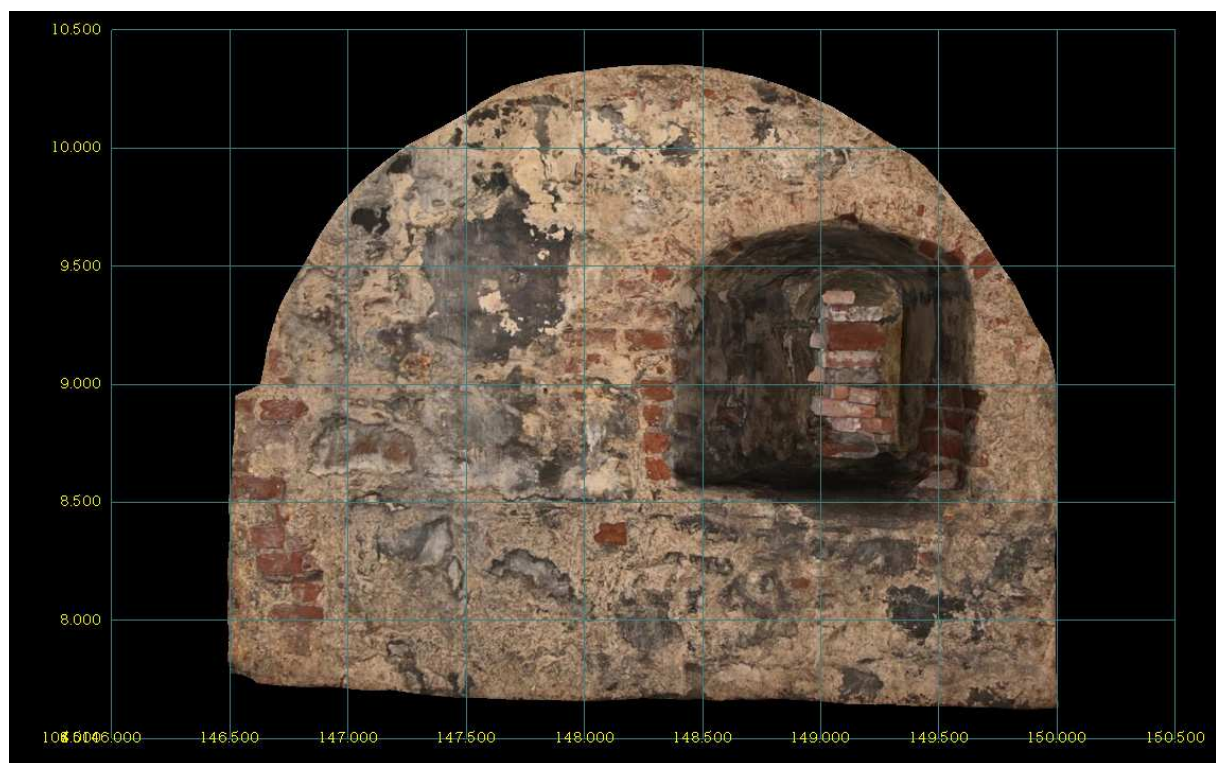

Fig 50. Innerlivet i rom 9 mot øst (mur M3a) med innvendig vindusåpning (Å14) med smyg og teglforing. Teglforingen i søndre del er i dårlig forfatning. Murverket ellers er delvis dekket av et tykt pusslag (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

6.2.3 Mur M4 - Skadebilde: 3

Mur M4, mot vest i rom 8, er det eneste bevarte partiet av langmuren i nordlig del av Erkebispegårdens sørfløy. Muren er 3,3m lang, 2,5m høy og er dekket av et grågult pusslag. Det nordvestre hjørnet av muren har forband med M11 som er middelalderanleggets sørlige fløy sin kortvegg mot nord. Ytterlivet til M4 er skjult under fyllmasser i gatenivået mot vest. Det er en gjenmurt rektangulær vindusåpning (Å29) som går rettvinklet gjennom muren (rettsmyg), midt på veggen (fig 51). Teglforingen i vindusåpningen med gule små teglstein indikerer at det dreier seg om en sekundær etterreformatorsk vindusåpning.

Mur M4 er svært utsatt for vannsig og innerlivet er konstant fuktig (fig 52). På regnfulle dager renner vann langs veggene og inn på gulvet i rom 8. Kalkpussen, særlig i sørlig og øvre del av innerlivet er myk og under oppløsning. Murverket vurderes å være konstant gjennomfuktig og således potensielt utsatt for frostsprenging. Det er i tillegg til dels betydelige saltutfellinger i form av hvite skorper på murlivet.

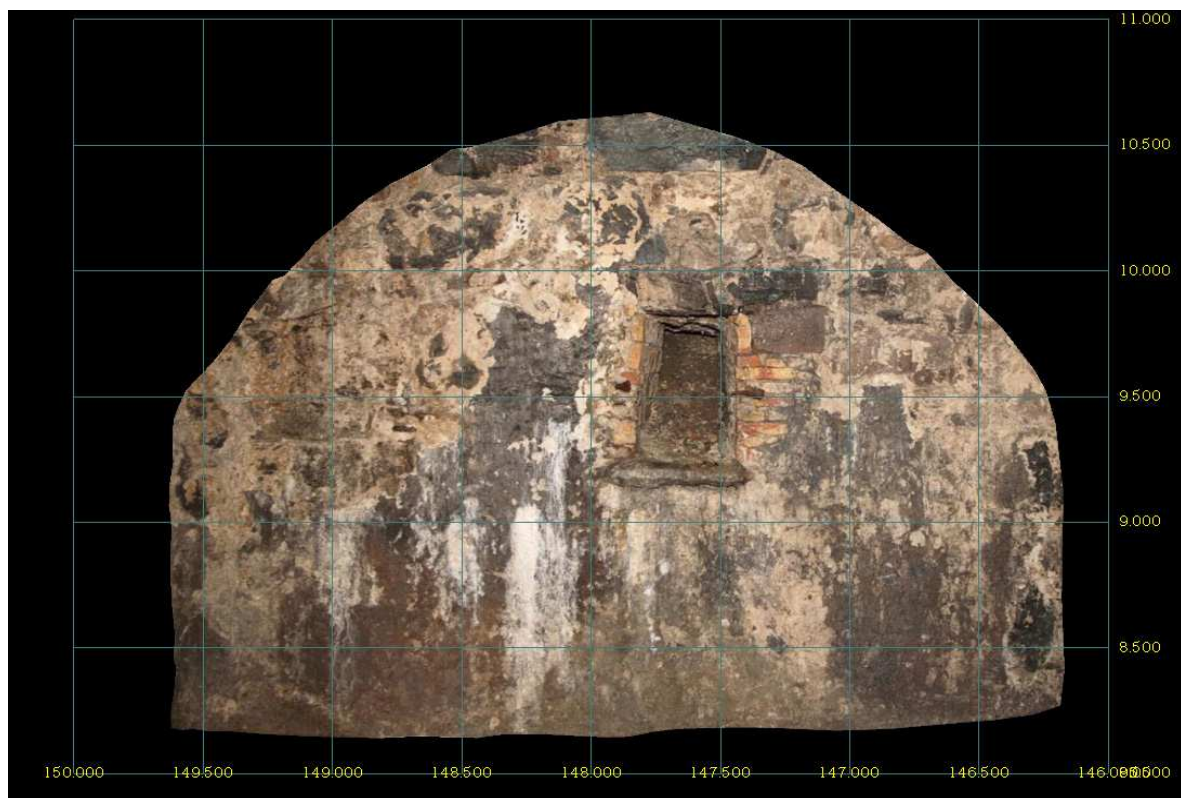

Fig 51. Innerlivet i M4, rom 8, mot vest er dekket av et tykt pusslag, Vindusåpningen er etterreformatorsk (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

Fig 52. Det bevarte middelaldermurverket M4 er fuktskadet og innerlivet er konstant vått med oppløsningstendenser i puss og kalkfuger. Det er også betydelig saltutfelling i murverket (foto: Byantikvaren 2009).

6.2.4 Mur M10 - Skadeomfang: 1

Rester etter skillemur som er oppført for å dele rom 8 og 9 (fig 53). Størsteparten av kistemuren er brutt ned slik at det kun er bevart et belte av murverket langs veggene og det hvelvete taket. Muren er dekket av pusslag. Det er nivåforskjell i gulvet mellom rommene hvor rom 9 ligger ca 40cm lavere enn rom 8. I nordre del av skillemuren er det rester etter en hugget stein som er nordre vange i en tidligere åpning i muren. Skillemuren tilhører ikke middelalderanlegget men er oppført i forbindelse med gravkjellerne etter brannen i 1756 (Kristoffersen 1984:177).

Fig 53. Rester etter skillemur M10, vestlig murliv. Muren er antagelig oppført i forbindelse med gravkjellerne på 1700-tallet (foto: Byantikvaren 2009).

6.2.5 Mur M11 - Skadeomfang: 2

Mur 11 (fig 54) er nordlig avgrensing mot portrommet i den sørlige fløyen i Erkebispegården. Muren er dekket av et pusslag som dekker store deler av murlivet. Den er totalt ca 8,4 m lang og er delt på midten av mur 10 som skiller rom 8 og 9. Rom 8 og 9 har i dag gulv av regulære skiferheller. Gulvnivåene er ikke opprinnelige da de ligger for høyt til at de kan være fra middelalder.

I rom 8 er muren 1,5m høy opp til der takvelvingen starter. I rom 9 er innerlivet av muren 1,7m fra hellegulvnivå til velving. I NV hjørne i rom 8 er det påvist forband mellom M11 og M4 (Kristoffersen 1984:40) og i søndre liv i M11 i rom 9 er det et større felt med synlig middelaldermurverk (fig 55). En rundbuet åpning med teglvanger i muren i rom 9 er sannsynligvis middelaldersk (ibid.:123), og har således vært døråpning fra den sørlige fløyen i middelalderanlegget og inn til portrommet.

Fig 54. Sørlig murliv i M11. Muren er dekket av et pusslag og delt på midten av en etterreformatorsk skillemur mellom rom 8 og 9 (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

Fig 55. I rom 9 er det i sørlig murliv av M11 eksponert et parti med middelaldersk murverk (foto: Byantikvaren 2009).

M11's nordre liv (fig 56) inn mot det middelalderske portrommet er dekket av et tykt pusslag som skjuler murverket i murlivet. Rom 10 har hvelvet tak. Gulvet er på to nivåer med hellegulv i vest, og betonggulv mot døråpningen i øst. Målt fra gulvet til begynnelsen av velvingen i taket er muren 9,2m lang og høyden er 2,3m høy i vest og 2,4m i øst. Den opprinnelige middelalderske brolegningen i portrommet er påvist ca 1m under dagens gulvnivå (Kristoffersen 1984).

Fig 56. Nordlig murliv M11 inn mot rom 10. Murlivet vendte mot Erkebispegårdens portrom og hovedinngang. Murverket er delvis dekket av et tykt pusslag (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

6.2.6 Mur M12 - Skadeomfang 2

Murverket i M12 (fig 57) har gjennomgått omfattende endringer og det er kun bevart noen få partier med middelaldermurverk. Ett mindre parti helt vest, samt et parti midt på veggen er trolig en del av den opprinnelige kortmuren mot portrommet i den nordlige fløyen i middelalderanlegget. Det øvrig murverket i muren er preget av ombygginger i forbindelse med Nykirkens første tårnfot, velving av taket og nisjer til fyrkjeler på 1800-tallet. Mye bruk av teglstein (fig 58) med enkelte partier med løs tegl. Stedvise partier med rester av pusslag på muren.

Fig 57. Sørlig murliv i M12 mot rom 10. Muren er opprinnelig middelaldersk men er preget av omfattende ombygginger. I dag er lite av middelaldermurverket bevart midt på muren samt et mindre parti mot vest (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

Fig 58. Det er brukt mye teglstein ved de ulike ombyggingene av M12. Stedvis er teglen løs og i dårlig forfatning (foto: Byantikvaren 2009).

6.3 Etterreformatorkisk murverk

I ruinrommet under kirken er langmuren mot vest, murene i tårnfoten, og nordlig og østlig mur i rom 18, oppført i forbindelse med ombyggingen av Nykirken i 1756. Disse murene tilhører altså ikke middelalderanlegget og murkarakteren er annerledes med gjennomgående mindre bruddstein i jevne skift og begrenset bruk av pinning. Murverket ble ikke reparert under konserveringen i ruinrommet på 1980-tallet.

Midt på vestveggen i ruinrommet er det en rundbuet åpen gang inn til kjellerrommet i tårnfoten i Nykirken. Kjellerrommet har jordgolv og er delvis uframkommelig pga dynger med stein og løsmasser. Rommet er fuktig og uten lyskilder. Murverket er preget av soppbegroing og saltutfellinger. En liten rundbuet teglforet portal på nordveggen, som har ført ut i trappehuset i tårnet, er fylt igjen med sandmasser.

Generelt står murverket godt og er i forholdsvis god stand. I flere partier i murlivene er det imidlertid løs småstein og noe stein har avskallinger pga tidligere branner. Det er også relativt kraftige saltutfellinger flere steder i murverket.

6.3.1 Gravplater montert i ruinrommet

Tre gravplater av jern er i dag montert på vestmuren i ruinrommet under kirken. Gravplatene er til minne om 1) Maren Sophie Christine Siewers Mohn 1837-1839, 2) Skomakermester Berent Sivertsen 1778-1836 og hans hustru Lucke Margrethe f. Stickwe 1780-1839 (fig. 59), 3) Kjøpmann Christen Nielsen 1778-1836 og kjøpmann Hans Christian Thorsen 1791-1836.

Fig 59. To av gravplatene som er montert på vestveggen i ruinrommet under kirken (foto: Byantikvaren 2009).

7. Teknisk tilstand i ruinrommet

7.1 Adkomst til ruinen

Det er tre adkomster til ruinanlegget (se fig. 15), to til ruinrommet under kirken og en til ruinrommene under terrassen. Det finnes ingen direkte adkomst fra ruinrommet under kirken til rommene under terrassen. Adkomst til ruinrommene under terrassen går fra utsiden gjennom en portal (Å16) via en avlåst jerndør i østmuren (M3a). To adkomster fører inn til ruinrommet under kirken. En fører ut av bygningen via en av gravkjellerne på kirkens østside, mens den mest brukte adkomsten går gjennom en portal i den østre langmuren som fører til kapellet i kjelleren i kirkens østlige tverrarm.

7.2 Fukt- og temperaturmålinger i ruinen

Relativ luftfuktighet i ruinrommene er målt på ulike tidspunkt med et hygrometer med termometer. Dette ble gjort for å kartlegge inneklimaet i forhold til eventuelle sikringstiltak. Gunstig luftfuktighet for herding av kalkmørtler er RF 60-80% (Hygen 2003:75). Målingene viser at det tidvis var høy luftfuktighet i samtlige ruinrom.

Særlig i rommene under terrassen ble det målt høy luftfuktighet (RF jevnt rundt 80-95 %). Dette er imidlertid synlig fuktige rom med vindusåpning uten beskyttelse og synlige vannlekkasjer langs enkelte vegger på regnfulle dager. Temperaturen i rommene under terrassen varierte fra -5 til 17 °C.

I hovedrommet under kirken varierte målingene fra RF 70 % til 95 % og temperaturene mellom 7 og 17 °C. At det ble målt lavere luftfuktighet her henger sammen med at rommet ligger vegg i vegg med delvis oppvarmede rom i Nykirkens kjeller, og at det tidvis blir satt inn varmekilder.

Måleutstyret som ble benyttet var av merket Oregon Scientific. Senere kalibreringer med mer avansert utstyr tilsier at det må tas noe forbehold om påliteligheten til det brukte måleutstyret i denne undersøkelsen.

7.3 Betongdekket himling

Taket over ruinrommet under kirken er av betong. Før eksplosjonsulykken i 1944 hadde Nykirken tregulv på bjelker over ruinrommet (Lidèn 1983:178). Himlingen i rom 11 og 12 er malt med svart blank maling. Himlingen i det øvrige ruinrommet er ubehandlet betong og har grå farge.

Ruinrommene (rom 8-10) under terrassen har hvelvete tak med pusslag.

7.4 Toppdekket i ruinrommene

I middelalderanlegget er det hellesteinsgulv (fig 60) både i ruinrommene under kirken og under terrassen. Unntaket er rom 11, sørvest i ruinrommet under kirken, som har jordgulv. Det er ikke påvist sikre gulvnivå under hellegulvene. De laveste gulvnivåene representerer dermed trolig gulvene i middelalderanleggets tidligste fase. Ikke alle hellegulvene i ruinen ligger imidlertid på samme nivå. For eksempel ligger gulvet i rom 13 opp til 40cm høyere enn i rom 12. Dette tilsier at de høyereliggende gulvene er sekundære og at de antagelig stammer fra senere faser i anleggets historie. Hellesteinsgulvene i anlegget er i god stand.

I rommene utenfor for middelalderanlegget, i rom 18 og rom 19 (tårnfoten), er det jordgulv.

Fig 60. Hellesteinsgulvet i rom 17 er antagelig fra Erkebispegårdens tidligste fase (foto: Byantikvaren 2009).

7.5 Elektrisk anlegg og belysning

Det elektriske anlegget i ruinrommet under kirken er klargjort for maksimalt 3 kW. På veggen ved inngangen mellom ruinrommet og kapellet er det montert fire jordete stikkontakter (to 10amp og to 16amp). Her er også den eneste lysbryteren i ruinrommet montert. Lysbryteren tenner sju lamper i himlingen. I tillegg er det montert flere lyskaster under himlingen langs veggene og et provisorisk lysarmatur med oppsatte fargete lys over rom 12. Disse er ikke tilkoblet lysbryteren. En bunt med kabler fra lyskasterne henger løst ved stikkontaktene. Slik det elektriske anlegget er montert kan en ikke benytte samtlige lyskilder samtidig.

I ruinrommene under terrassen er det ikke innlagt strøm eller lyskilder. For belysning i forbindelse med denne undersøkelsen ble det strukket strømkabler gjennom en åpning i murverket (M23 og M12), fra ruinrommet til rom 10.

7.6 Bruk av ruinrommene

Ruinen brukes i dag hovedsakelig til ulike aktiviteter i regi av Nykirkens menighet. Særlig er det aktivitet med samlinger og teaterforestillinger i rommene rundt påske og julehøytidene (fig 62). Ruinrommet blir i tillegg benyttet i konfirmasjonsundervisning og enkelte omvisninger i regi av menigheten. Det er satt opp store langbord og trebenker (fig 61) i to av rommene i ruinrommet under kirken (rom R15 og R16).

Fig 61. Trebenker i ruinrommet under kirken (foto: Byantikvaren 2009).

Fig 62. Kulisser i ruinrommet i forbindelse med juleforestilling i regi av Nykirken menighet (foto: Byantikvaren 2009).

8. Konklusjoner og forslag til konserveringstiltak

På bakgrunn av registrert tilstand av murverket i Erkebispegården og en helhetlig vurdering av kulturminnet gis følgende anbefalinger om tiltak. Anbefalingene er basert på retningslinjer gitt fra Riksantikvaren, anbefalinger av murere med erfaring fra sikring og konservering av middelaldermurverk og Bergen kommunes kulturminneforvaltning.

8.1 Sikring og konserveringstiltak

Middelaldermurverket i Nykirkens kjeller er generelt i god stand. De alvorligste skadene er registrert i murverket under terrassen på sørsiden av kirken. Dette er de eneste bevarte restene etter Erkebispegårdens sydlige fløy og portrommet i anlegget. Her bør tiltak som sikrer ruinen og bedrer inneklimate prioriteres.

Skadene i ruinrommet under terrassen kan oppsummeres på følgende måte:

- Vannlekkasjer fra tak og vegger har resultert i vannmettede murverk
- Opplosningstendenser i mørtel og pusslag som følge av fukt og saltutfellinger
- Store svingninger i temperatur og høy luftfuktighet (RF rundt 90-95 % inne i ruinrommene) har resultert i lite tilfredsstillende bevaringsforhold
- Åpen vindusåpning har før til ustabilt inneklimate ved siden av at det samler seg skrot i ruinrommet

For å sikre middelalderruinen i tilknytting til terrassen og hindre videre nedbryting av murverket gis følgende anbefalinger om tiltak:

- Tette taket over ruinrommene.
- Tørke ut murverket.
- Reparere puss-skader, skifte oppløste mørtelfuger og fjerne vegetasjon og reparere fuger i ytterlivet. Reparasjonene må sikre vannavrenning.
- Reparere teglforinger i dør og vindusåpning
- Sette inn glass i/foran den middelalderske vindusåpningen, ev. installere avfukteranlegg og/eller varmekilder
- Utføre grundige mørtelanalyser (inkl. datering)

Det anbefales videre at en ved eventuelle konserveringsarbeider går systematisk over det øvrig murverket i ruinparken, inkludert det etterreformatoriske i ruinrommet og tårnfoten under kirken, med sikte på å sikre løs/sprukket stein og reparere eventuelle dårlige fuger.

8.2 Bygningsmessige tiltak

Når det gjelder tekniske og bygningsmessige tiltak kan en ved relativt enkle tekniske grep øke opplevelsen av kulturminnet. Dette gjelder samtlige rom i anlegget. Det vises i denne sammenheng til tiltakene i vinkjelleren/rådhusruinen som referanseprosjekt. Følgende tiltak bør vurderes:

- iverksette tiltak for å bedre inneklimaet i ruinrommene (avfukteranlegg og/eller varmekilder)
- ny tilpasset lyssetting
- kle inne kabler til det elektriske anlegget - evt. Skifte ut anlegget
- male himlingen over ruinrommene "vekk"
- male trapper, gangbroer og støttebjelker - evt. Vurdere erstatning med estetisk heldigere løsninger
- tilrettelegge rommet i tårnfoten; tømning av løsmasser i rommet, lyssetting
- utrede muligheten for tilgang for bevegelseshemmede til ruinrommene
- brannsikring

8.3 Formidling

Det er et paradoks at selv om Erkebispegårdens ruin er et stort og imponerende anlegg, er det svært lite kjent blant Bergens befolkning. Som enkeltobjekt, og sammen med Bergens øvrige middelalderruiner, representere ruinen en uerstattelig kunnskapskilde. Ruinanlegget må av praktiske grunner være avlåst. Det bør likevel kunne la seg gjøre å anvende denne kulturelle ressursen i langt større grad enn i dag.

Det bør derfor utarbeides en formidlingsplan som tar sikte på å kartlegge ulike måter å formidle anleggets historie og relevans. En slik plan kan for eksempel kartlegge muligheten av faste eller skiftende installasjoner, visning av gjenstander, foto, tegninger, plakater, ulike arrangementer etc. Formidlingsplanen bør være resultat av et samarbeid mellom eiendomsbesitter, Riksantikvar, Bergen kommunes kulturminneforvaltning og museumsmiljøet i Bergen.

8.4 Skjøtselsplaner

En økt ferdsel og flere arrangementer i ruinrommene kan føre til risiko for økt slitasje og skade på kulturminnet. For å motvirke dette er det viktigste, enkleste og billigste tiltaket for å bevare og sikre ruinen, en detaljert kartlegging av bruken og et regelmessig skjøtsel og vedlikehold.

Eier har et særskilt ansvar for en ruin på sin eiendom. Men for at prosessen skal bli vellykket er det ønskelig at den er fundert i et godt samarbeid mellom mange parter. I samarbeid med eiendomsbesitter, Riksantikvar og Bergen kommunes kulturminneforvaltning, bør det derfor utarbeides en detaljert skjøtselsplan med sikte på å avklare bruk og vedlikehold av Erkebispegårdens ruin.

8.5 Brannvern

Det bør lages en brannsikringsanalyse hvor rømningsveier og øvrig brannsikring utredes og det klargjøres hvor mange besøkende ruinen kan romme samtidig. I dag er det montert ledelys i ruinrommet og ett brannslukkingsapparat på gangrampen over mur M17 midt i rommet.

9. Litteraturliste

- Bergen kommune 2006 Rapport forprosjekt 2006: *Vinkjellerruinen/Rådhusruinen*. Byrådsavdeling for byutvikling. Saksnr.: 200601697-13.
- Eide, Ole Egil 1976 Erkebispegården i Bergen. ARKEN. Bergen.
- Eide, Ole Egil 1975 *Erkebispegården i Bergen. Det arkeologiske materialet*. Upubl. dokument etter oppdrag fra Midderaldersamlingen, Historisk Museum. Bergen.
- Ekroll, Øystein 1990 "Byens herlighed". *Riksantikvarens skrifter Norwegian Antiquarian Bulletin* 6. Riksantikvaren
- Harris, Chr. John 1991 *Bergen i Kart fra 1646 til vårt århundre*.
- Helle, Knut 1982 *Bergen bys historie I*. Bergen.
- Hommedal, Alf Tore 2006 Ruinane "Lavranskyrkja" og "Maria Gildeskåle", Bergen. Forprosjekt med tilstandsanalyse og forslag til konserverings- og formidlingstiltak, 2006. *Rapport Arkeologiske utgravninger Bergen* 30/2006
- Hygen, A.S. (red.) 2003 *Håndbok i Konservering av Ruiner fra Middelalder*. Utviklingsavdelingen/konserveringsseksjonen. Riksantikvaren. Oslo.
- Kristoffersen, Siv 1988. *Erkebispegården i Bergen - fyrsteresidens og handelshus*. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. 1988.
- Kristoffersen, Siv 1984 *En bygningsarkeologisk undersøkelse av erkestolens gård i Bergen*. Avhandling for magistergraden i arkeologi. Universitetet i Bergen. 1984.
- Lidèn, Hans-Emil og Magerøy, Ellen Marie 1983 *Norges kirker*. Bind II. Gyldendal norsk forlag. Oslo.
- Noreide, Sæbjørg W. 2003 Erkebispegården i Trondheim. Beste tomte i by'n. NIKU publikasjoner, Trondheim.
- Riksantikvaren 2003: *Håndbok i Konservering av ruiner fra Middelalderen*
- Annet:
- Uferdig rapport av Siv Kristoffersen om murdokumentasjon og mindre gravninger i Erkebispegården i Bergen i desember 1980 - januar 1981. Rapporten er arkivert ved Bryggens museum.
 - Dagboknotater og dokumentasjon fra utgravningene i 1944-54.

10. Vedlegg

Vedlegg 1: Plantegning av Nykirkens kjeller.

Vedlegg 2: 3D-illustrasjon av ruinen etter Erkebispegården i Bergen.

Vedlegg 3: Plantegning av ruinanlegget med mur- og rombenevnelser.

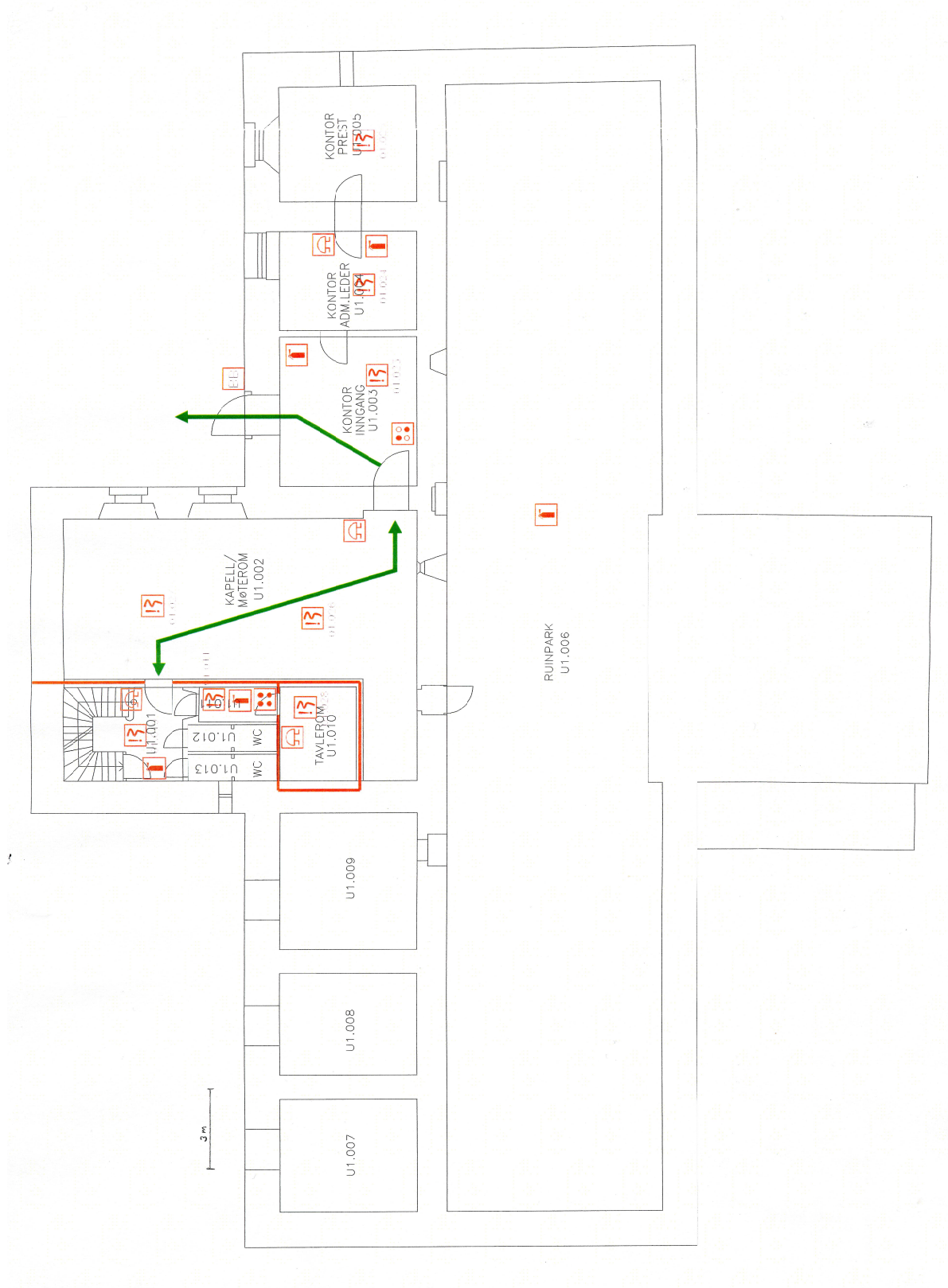
Vedlegg 4: Planskisse over sjakter som ble gravd i ruinrommet under kirken på 1980-tallet

Vedlegg 5: Lokalitetsrapport fra Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase

Vedlegg 6: Notat fra Bergen Museum om humanosteologisk materiale

Vedlegg

Nykirkens kjeller:

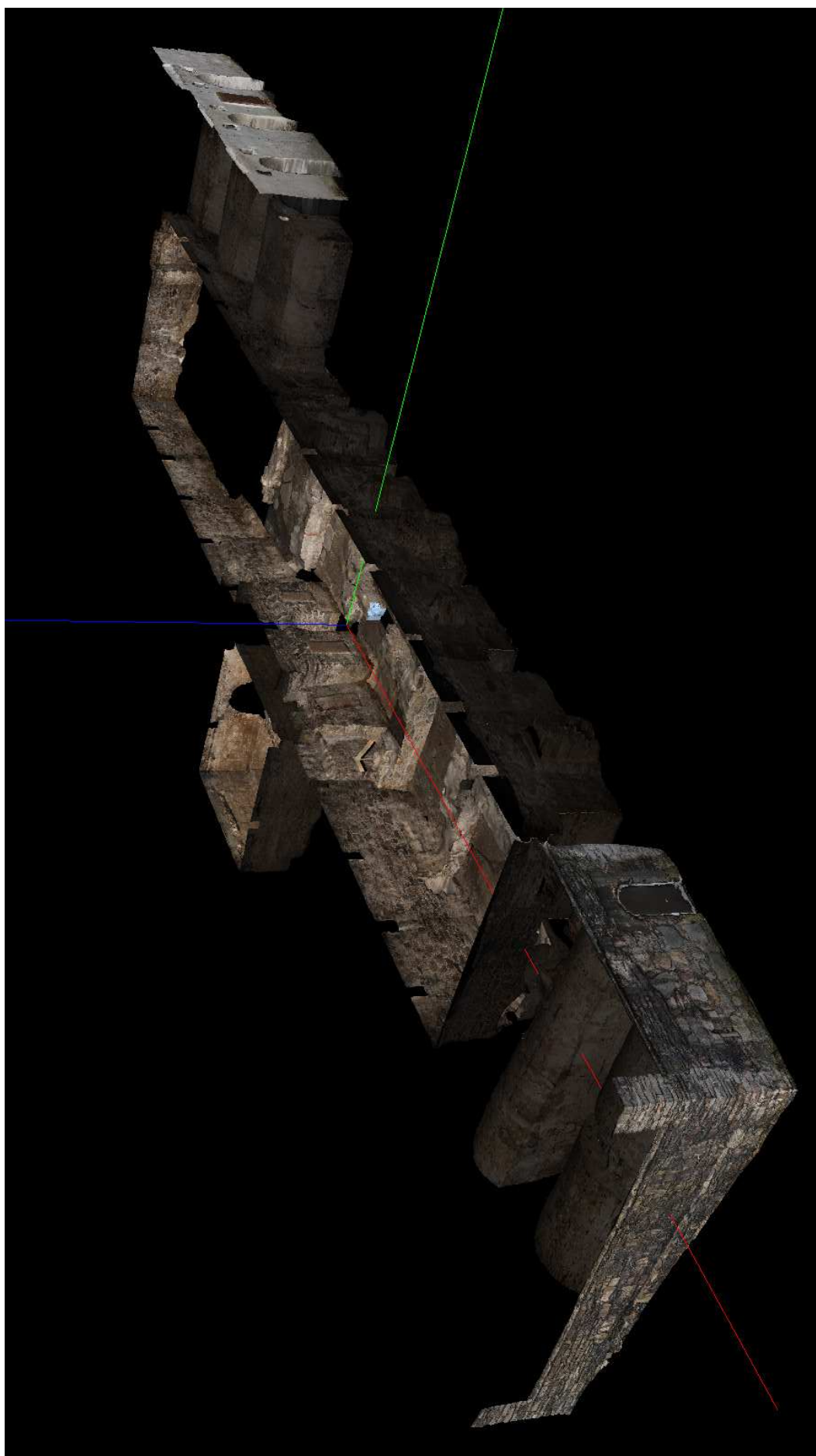

Fig 56. 3D illustrasjon av ruinen etter Erkebispegården i Bergen (illustrasjon og oppmåling: Marcin Gladki 2009).

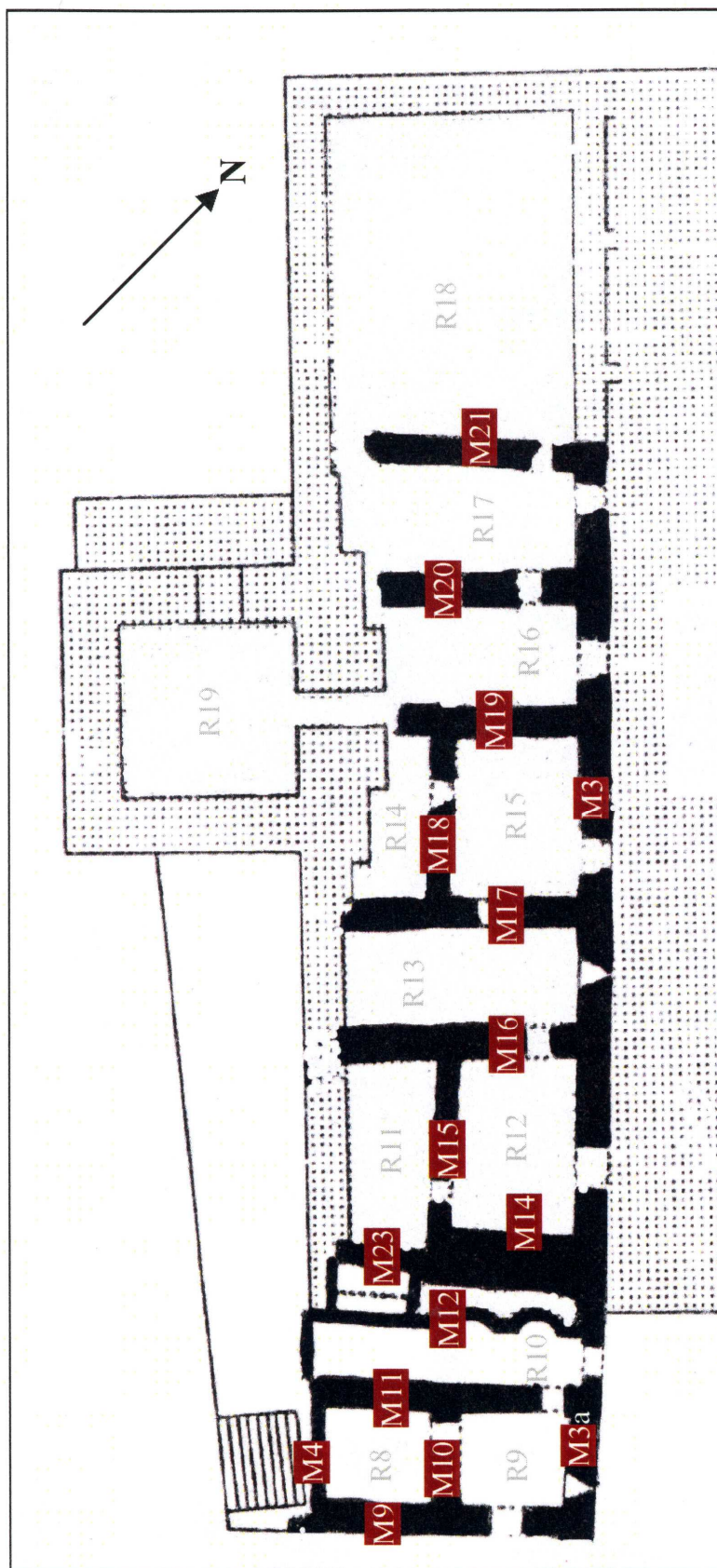
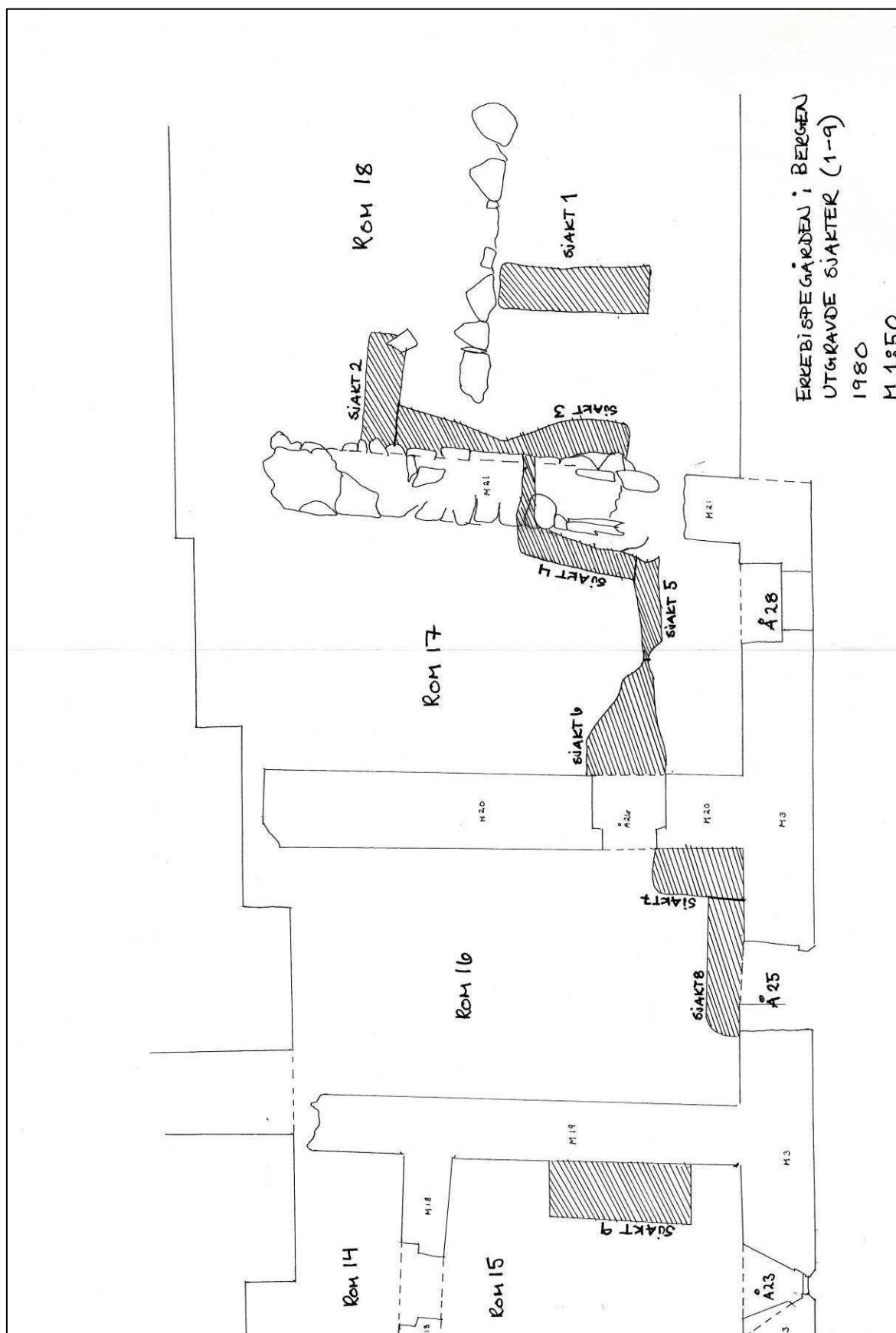

Fig x. Oversikt over bevarte murer i middelalderanlegget, her markert med svart tykk linje. Murbenenevnelsen er etter Kristoffersens (1984) magisteravhandling (tilrettelagt illustrasjon fra Kristoffersen 1984:10).

Sjakter som ble gravd i ruinrommet under Nykirken i forbindelse med undersøkelser og drenering på 1980-tallet. Oppmåling Siv Kristoffersen 1980.

Lokalitet - 95053 - Arkeologisk lokalitet - Gårdsanlegg - Erkebispegården, Clemenskapellet

Klassifisering

Kategori: Arkeologisk lokalitet **Art:** Gårdsanlegg

Stedfesting

Fylke: Hordaland **ØK-kart:** AG056-5-2
Kommune: Bergen
Museumsdistrikt: Bergen Museum

Eiendomsopplysninger

Eiendom 1

Kommune: Bergen **Eiere:** BERGEN KOMMUNE
Gnr: 165 **Festenr:** 0
Bnr: 553 **Seksjonsnr:** 0
Bruksnavn: SE
 MÅLEBREVSPROTOKOLL

Eiendom 2

Kommune: Bergen **Festenr:** 0
Gnr: 0 **Seksjonsnr:** 0
Bnr: 0

Geometri

Koordinatsystem: (23) UTM sone 33 (EUREF89/WGS84)
Nord: 6734895.3 **Øst:** -32472.2

Metadata på digital stedfesting:

Geometri datert: 28.11.2005
Målemetode: 55 Dig.bord fra papirkopi

Oppretting og ansvar

Registrert

Dato: 28.11.2005 **Ansvarlig etat:**
Utført av: A-L.Eriksson **Instans:**

Utfyllende opplysninger

Kilder (litteratur m.m.):

Oppmåling: O.E.Eide 1975. H.E.Liden - FNFMB 1988. Liden, H.E.-Magerøy, E.M.: Norges kirker, Bergen Bd 2. 1983.

Beskrivelse:

Ruiner etter erkebiskopens residens i Bergen. Stort anlegg, trolig bygget i slutten av 1200-tallet, nevnt første gang 1309. Anlegget kan ha bestått av en hovedfløy, parallell med stranden, og sidefløy i SØ, ev også murer som bandt anlegget sammen til en lukket karrè. Clemenskapell i erkebispegården, indikasjoner på at dette ble innebygget i Nykirken. Deler av sidefløyen sto til 1870-årene, i 1957 murrester bevart under gatenivå. Hovedfløyen med mange hvelvkjellere. Ligger i dag delvis innebygd under Nykirken og delvis åpent i dagen. Murrester intakt under gaten i forlengelse av de synlige.

Terrengbeskrivelse:

Bymiljø

Merknad:

Lokalitet - 95053 - Arkeologisk lokalitet - Gårdsanlegg - Erkebispegården, Clemenska... Side 2 av 3

---02.12.2005: Atkomst: Parkeringsplass finnes ---25.01.2006: Nykirken Idnr.85186.

Tilhørende enkeltminner

1 Ruin (middelalder) AUT

Vernestatus for lokalitet

Vernetype: Automatisk fredet
Lovgrunnlag: Kulturminneloven av 1978
Paragraf: 4a

Vernedato: 28.11.2005
Tinglystdato:

Sikringssone

Beskrivelse:
Vernetype: Automatisk fredet
Lovgrunnlag: KML
Paragraf: 6

Sikringssone på: 5 meter
Vernedato: 28.11.2005

**Enkeltminne - 95053-1 - Arkeologisk enkeltminne - Ruin
 (middelalder) - Erkebispegården, Clemenskapellet**
Klassifisering

Kategori: Arkeologisk enkeltminne
Opprinnelig funksjon: Bolig, bosetning
Hovedgruppe: Ikke
 næringstilknyttet/privat

Art: Ruin (middelalder)

Status:**Stedfesting**

Fylke: Hordaland
Kommune: Bergen

Eiendomsopplysninger

Kommune: Bergen

Eiere:
BERGEN KOMMUNE

Gnr: 165

Festenr: 0

Bnr: 553

Seksjonsnr: 0

Geometri

Koordinatsystem: (23) UTM sone 33 (EUREF89/WGS84)

Nord: 6734895.3

Øst: -32472.2

Metadata på digital stedfesting:

Geometri datert: 28.11.2005

Datering

Datering: Senmiddelalder
Eksakt datering:

Metode: Skriftlig kilde
Kvalitet: Dokumentert

Utfyllende opplysninger**Beskrivelse:**

Firsidig gårdsanlegg i stein. Hovedfløyen ca 60 x 9,5 m, vider seg ut mot NV til en bredde på ca 11

Lokalitet - 95053 - Arkeologisk lokalitet - Gårdsanlegg - Erkebispegården, Clemenska... Side 3 av 3

m. Den SØ delen består av 5 hvelvede kjellerrom i full bredde, mens rommene mot N er (sekundært?) oppdelte av langsgående skillemurer. S sidefløy ca 11 m bred.

Undersøkelser:

1944: Utgr. av N del av anlegget ved G.Fischer. 1953: Utgr. av S del av anlegget ved H. Christie.
1957: Utgr. av S-fløyen ved C.Enger. 1980-81: Mindre utgr. og murundersøkelser ved S. Kristoffersen.

Tilstand registrert den 03.08.2005

Tilstand:	Registrert dato:	03.08.2005
Årsak:	Registrert av:	Sissel Ramstad
Arealbruk:	Utførende instans:	
	Oppdragsgiver:	

Beskrivelse av skadebildet:

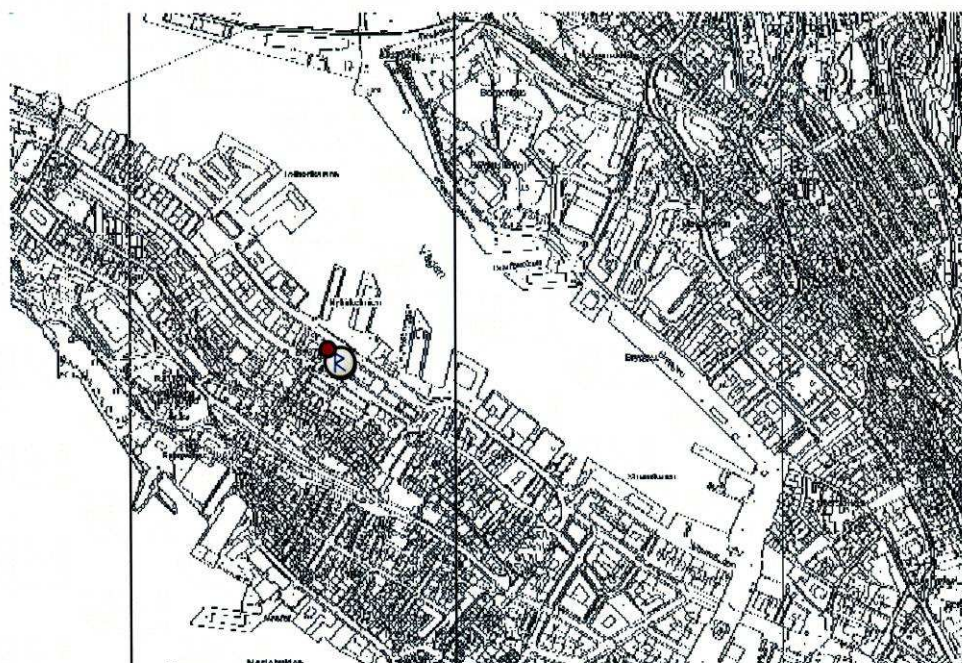
Murene er i relativt god stand. Enkelte løse murpartier i innvendige murer, behov for spekking av fuger i utvendig mur. Det største problemet er den høye luftfuktigheten, som kan gjøre skade på murene på sikt.

Vernestatus for enkeltminne

Vernetype:	Automatisk fredet	Vernedato:	28.11.2005
Lovgrunnlag:	Kulturminneloven av 1978	Tinglystdato:	
Paragraf:	4a		

Sikringssone

Beskrivelse:		Sikringssone på:	5 meter
Vernetype:	Automatisk fredet	Vernedato:	28.11.2005
Lovgrunnlag:	KML		
Paragraf:	6		

Kategori

- Arkeologisk minne
- Bygning
- Kirkested
- Teknisk/industriell
- Uspesifisert

Vernestatus

- Automatisk fredet
- Vedtaksfredet
- Andre
- Uavklart
- Ingen vernestatus

 121 m

Copyright: Riksantikvaren. Kartbakgrunn: Statens Kartverk/Ugland IT Group AS

Notat om humanosteologisk materiale
v/ Alf Tore Hommedal

BRM 105. Nykirken/Erkebispegården, Bergen

Notat om humanosteologisk materiale

I brev av 2. juli 2009 frå Riksantikvaren blei Bergen Museum beden om å hente inn eit etterreformatorisk, humanosteologisk materiale frå Nykirken/Erkebispegården i Bergen. I samråd med rådgjevar Heming Hagen hjå Byantikvaren vart materialet henta inn til museet 22. juli 2009. Hagen var til stades då materialet vart henta. Materialet er ved Bergen Museum, Mellomalderssamlinga katalogisert under museumsnummer BRM 105, som omfattar tidlegare innkomne funnmateriale frå Nykirken/Erkebispegården. Det no innkomne materialet vil bli magasinert ved Bergen Museum, Dei naturhistoriske samlingane (DNS).

Rom (R)-nummereringa det blir vist til byggjer på Erkebispegårdens grunnplan, sjå Kristoffersen 1984: 10. Det no innkomne materialet omfattar følgjande:

BRM 105/1425

I alt 30 humanosteologiske fragment av m.a.. ribbein, skallar og skulderblad. Ved innhentinga låg materialet samla i kjellarrom R10 (foto 1). I følgje Heming Hagen hadde materialet, før ei nyleg opprydding, lege omrota på golva i romma R8, R9 og R10, (dvs. kjellarane under terrassen) saman med m.a. teglsteinsfragment og mykje søppel. Ut frå funnsituasjonen var det naturleg at der også låg ein del (moderne?) dyrebein. Osteoarkeolog Katharina Lorvik har skilt ut dyrebeina, som er kasserte.

Foto 1: BRM 105/1425 slik materialet låg då det vart henta.

BRM 105/1426

I alt 40 humanosteologiske fragment av m.a. underkjeve, skallar og skulderblad. Ved innhentinga låg materialet, saman med diverse anna, samla framfor ein støypejarns gravkross oppstilt i R18 (foto 2). Beinmaterialet stammar frå R11-R18, dvs frå det noverande store kjellarrommet under Nykirken. Osteoarkeolog Katharina Lørvik har skilt ut dyrebein, som er kasserte.

Foto 2: BRM 105/1426 slik materialet låg då det vart henta.

Vurdering av kontekst og tidsavgrensing

Skjelettmaterialet er knytt til Nykirken og såleis etterreformatisk. Den første Nykirken vart innvigd i 1622, og i 1637 gav kongen løyve til oppretting av kyrkjegard og til at fire kjellarar under "Erkebisp-Muren" kunne fyllast og brukast til begravelsar (Lidén og Magerøy 1983). I rom R13-17 vart kvelv og vegger rivne før 1694, og det store rommet vart omgjort til gravkjellar (Kristoffersen 1983:173). Kyrkjegarden strakk seg opphavleg frå Strandgaten og ned til Vågen. Han gjekk ut av bruk i 1863, og vart sletta i 1883 og 1944. Siste rest av kyrkjegarden ligg i dag som mindre fragment av park ved Nykirken. For kart over kyrkjegarden: Sjå Kristoffersen 1984: 150-151.

I 1914 fanst det framleis seks gravkjellarar med kister bevart under Nykirken. Når desse blei ferna er usikkert, men dette må seinast vera gjort i samband med utgravingane etter eksplosjonen i 1944. Utgravingane starta i juli 1945 under leing av arkitekt Gerhard Fischer. R11-18 vart tømte for ras-og fyllmassar ned til golvnivå (dermed også massar frå gravkjellarane?) og murane i kjellarromma R8-10 (under terrassen) vart undersøkte (Kristoffersen 1984:14). Ved graving i 1951 nordaust for Nykirken vart det treft på begravelsar frå kyrkjegarden. Ein del av skjelettrestane vart overførte til "Osteologisk samling", dvs. Bergen Museum, DNS (Hinch 1951).

Kontekst: I og med at alt materialet i BRM 105/1425-26 er omrota, kan materialet representere like mange individ som beinfragment. BRM 105/1426 stammar frå den store gravkjellaren under noverande Nykirken, eventuelt frå kyrkjegarden som no utgjer nordvestre del (R18) av arealet under kyrkja. BRM 105/1425 kan stamme frå kjellarane R8-10. Det synest likevel meir truleg at materialet er deponert i kjellarromma, og beina kan dermed stamme både frå Nykirkens gravkjellarar og frå kyrkjegarden.

Tidsavgrensing: Dei døde som skjelettdelene BRM 105/1425-26 stammar frå må vera gravlagde mellom 1637 og 1863. I og med at BRM 105/1426 er frå kjellarane under Nykirken, kan tidsperioden for dette materialet innsnevrast vidare til mellom 1637 og 1805, då forbodet mot gravleggingar i kyrkjer vart innført.

Bergen, 24. juli 2009

Alf Tore Hommedal
Førsteamanuensis

Litteratur:

Eide, Ole Egil 1975:	Erkebispegården i Bergen. Det arkeologiske materialet. Stensil. Bergen
Hinch, Erik 1951:	Innberetning fra assistanse ved gravning i Erkebispegårdens tomt ved Nykirken i Bergen, 8 – 15. mars, 1951. I Bergen Museums arkiv. (Skal også liggje i Riksantikvarens arkiv (Distriktsantikvaren for Vestlandet)).
Kristoffersen, Siv 1984:	En bygningsarkeologisk undersøkelse av erkestolens gård i Bergen. (Utrykt) Avhandling for magistergraden i arkeologi. Universitetet i Bergen. Bergen.
Lidén, Hans-Emil og
Ellen Marie Magerøy 1983:	Bergen Bind II. <u>Norges Kirker</u> . Oslo: Gyldendal